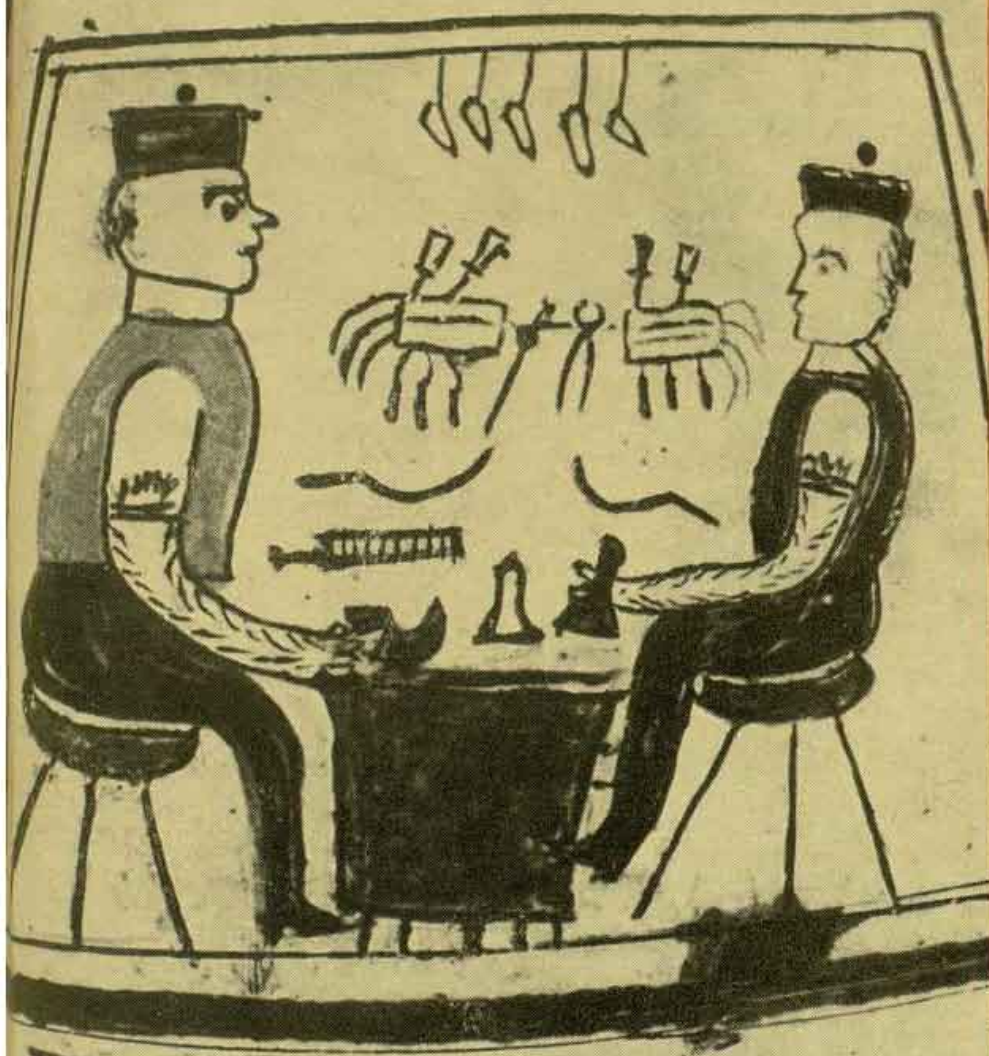

ANNO 1866

SLOVENSKÝ
NÁRODOPIŠ

2

XII

Samuel

VYDAVATELSTVO
SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED
BRATISLAVA 1964

V prezentovanom čísle Slovenského národopisu sú online sprístupnené iba publikácie pracovníkov Ústavu etnológie SAV (v obsahu farebne odlišené).

Ostatné práce, na ktoré ÚEt SAV nemá licenčné zmluvy, sú vynechané.

Slovenský národopis je evidovaný v nasledujúcich databázach

www.ebsco.com

www.cejsh.icm.edu.pl

www.cceol.de

www.mla.org

www.ulrichsweb.com

www.willingspress.com

Impaktovaná databáza European Science Foundation (ESF)
European Reference Index for the Humanities (ERIH): www.esf.org

OBSAH

STUDIE

Ester Plicková, Hrnčiarstvo v Pukaneci — — — — —	161
Jarmila Pátková, Zariadenia na úpravu domáceho textilu na Horehroni — —	225
Viera Nosáľová, Niekoľko poznámok k výskumu slovenského ľudového odevu v súčasnosti — — — — —	267

MATERIALY — ARCHÍV

Ján Michálek, K štúdiu života a kultúry sezónnych poľnohospodárskych robotníkov Myjavskej pahorkatiny — — — — —	275
Vladimíra Pachlová, Salašné mliečne hospodárenie v Priechode — — — —	284

ROZHLADY

Peter Vrchovina, K počiatkom názorov na slovenské výtvarné umenie — —	296
---	-----

DROBNÉ ZPRÁVY — — — — —

304

RECENZIE A REFERÁTY

K. Horálek, Studie o slovanské lidové poezii (Sv. Švehlák) — — — — —	312
C. Romanska, Slavjanski folklor, Očerci i obrazci (D. Holý) — — — — —	316
A. Freudenreich, Narod gradí na Ogoľjenom Krasu (J. Mjartan) — — — — —	316
M. A. Draškić, Narodne nošnje severozapadne Bosne I (V. Nosáľová) — — — —	318
Pohádka a její vyprávěči (O. Širovátko) — — — — —	320
Íslandské národní povídky a pohádky I—VI (H. O. Eiriksson) — — — — —	321
Zprávy o časopisoch v knižnici NÚ SAV (M. Kubová) — — — — —	324

BIBLIOGRAFIA

Mlada Kubová, Bibliografia slovenskej etnografie a folkloristiky za rok 1960 — —	327
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Эстер Плицкова, Гончарное дело в Пуканце — — — — —	161
Ярмила Паткова, Устройства для обработки текстилий выработанных кусным способом в Гореграони — — — — —	225
Вера Носальова, Несколько заметок по исследованию народных костюмов в настоящее время — — — — —	267

МАТЕРИАЛЫ — АРХИВ

Йи Михалек, Изучение жизни и культуры сезонных сельскохозяйственных рабочих в Западной Словакии (Миява) — — — — —	275
Владимира Пачлова, Шалашное молочное хозяйство в Приеходе — —	284

СБОРЫ

Петр Врховина, К первоначальным взглядам на словацкое изобразительное искусство — — — — —	296
---	-----

МЕЛКИЕ ЗАМЕТКИ — — — — —

304

РЕЦЕНЗИИ И РЕФЕРАТЫ — — — — —

312

БИБЛИОГРАФИЯ

Млада Кубова, Библиография словацкой этнографии и фольклористики за 1960 год — — — — —	327
--	-----

ZARIADENIA NA KONEČNÚ ÚPRAVU DOMÁCEHO TEXTILU NA HOREHRONÍ

VORKEHRUNGEN ZUR REGELUNG DES HAUSTEXTILS IM OBEREN GRANTAL

JARMILA PÁTKOVÁ

Národopisný ústav SAV Bratislava

Na Horehroní sa dodnes roľnícke ženy zaoberajú ručným tkaním. Tkajú pre potreby svojej rodiny a domácnosti plátno a rôzne druhy tkanín na uteráky, obrusy, zástery, dnes už prevažne z bavlnenej alebo s bavlnou miešanej ľanovej, zriedkavejšie konopnej priadze. Z vlny tunajších oviec tkajú ženy väčšinou už iba tkaninu na súkno, hoci ešte i dnes sa v horehronských domácnostiach používajú vlnené prikrývky a vlnené zástery. Tkáčstvo sa tu pravdepodobne zachová ešte i v najbližšej budúcnosti, najmä pri výrobe niektorých bytových textílií, z ktorých dnes sú v tkáčstve najpočetnejšie zastúpené popri plátne pokrovcie z textilných zvyškov. No už teraz sa ukazuje, že tkáčske schopnosti horehronských žien možno využiť nielen pre vnútornú potrebu miestnych domácností. Živá znalosť mnohých techník a vzorov spolu s vytríbeným vkusom a citom pre farebné kombinácie vytvárajú dobré predpoklady pre rozšírenie tkáčstva aj ako doplnkovej zárobkovej činnosti v rámci výrobných družstiev alebo iných výrobných a výtvarných inštitúcií. Už v súčasnosti pracujú pre širšieho konzumenta ženy v niektorých horehronských obciach (napr. v Polomke a vo Švermove) a využívajú tak svoj voľný čas v zimnom období.

Pri textilnej výrobe je mangľovanie bavlnených, ľanových alebo miešaných tkanín podobne ako valchovanie vlnených tkanín ukončením celého výrobného procesu. Pri vlnených tkaninách určených na súkno je valchovanie nevyhnutné, pretože tkanina je inak prakticky nepoužívateľná — je riedka, príliš mäkká a aj jej vzhľad pripomína vrecovinu. Až po splstení ubíjaním vo vode dostane tkanina potrebnú hustotu, pevnosť i jasnú, čistú farbu.

Intenzívna textilná výroba na Horehroní viedla k tomu, že zariadenia na konečnú úpravu tkanín tu vzniklo niekoľko. Sú alebo časťami hospodárskych budov majiteľov, alebo sú umiestené v samostatných budovách, ktoré svojim zariadením i architektonickou monumentalitou sú prejavom vyspelého technického zmyslu ľudových tesárov a staviteľov.

Oblasť Horehronia, ktorá sa rozprestiera od mesta Brezna po obec Švermovo a ktorej základné javy hmotnej i duchovnej kultúry sú natoľko príbuzné, že možno hovoriť o osobitnej etnografickej oblasti, má dodnes, počítajúc v to aj mesto Brezna, tri veľké mangle a tri valchy. Tieto zariadenia sú ešte aj v posledných rokoch činné. Okrem toho sú ešte v niektorých ďalších obciach zvyšky týchto zariadení, alebo o ich existencii a ich zániku jestvuje množstvo údajov od rôznych informátorov. I tieto zariadenia slúžili v minulosti, či už kratšie alebo

dlhšie, na rovnaké ciele ako mangle a valchy, ktoré sú v činnosti dodnes. Okrem už spomínaných zariadení navštevovali obyvatelia Horehronia príležitostne aj napr. mangel v Hranovnici a valchy v Spišskom Bystrom, ba aj v Klenovci, kam si posielali čuchrať, prípadne aj priasť vlnu.

Technické zariadenia na konečnú úpravu textilu súvisia nielen s ľudovou architektúrou, ale súčasne aj s celkovou ľudovou výrobou. Sú jej vyspelým vývinovým štádiom, ktoré znásobuje ľudskú silu využívaním vodnej energie a sily ťažných zvierat. Využívaním komplexu fyzikálnych princípov dokazujú tieto stavby i úroveň teoretického myslenia svojich staviteľov. Tieto zariadenia totiž stavali vždy odborníci, ktorí popri celom rade praktických skúseností s výberom terénu a materiálu museli svoj konštrukčný dôvtip podopierať i určitými výpočtami.

Zariadeniam na úpravu domácich tkanín, podobne ako ostatným ľudovým technickým zariadeniam, venovala sa v našej literatúre doteraz pomerne nevelká pozornosť. Konkrétne najmä v oblasti textilných zariadení ide skôr o drobné články, ktorých ťažisko spočíva predovšetkým v hodnotení technickej a architektonickej stránky, prípadne v komentovaní historických údajov o týchto zariadeniach. Údaje o mangľoch a valchách nachádzame v literatúre skôr v súvislosti s celkovým opisom ľudového tkáčstva, prípadne farbiarstva alebo súkenníctva. Ide teda z nášho hľadiska skôr o údaje okrajové, slúžiace iba pre orientáciu. Z tohto hľadiska sú pre nás najdôležitejšie údaje v prácach historikov, ktorí pri publikovaní urbárov,¹ inventárov panstiev,² pri spracovaní cechových otázok³ i v miestopisných prácach⁴ prinášajú veľmi často najmä údaje o súkenníctve, a tým aj o valchách, pretože práve tento druh výroby bol v dôsledku klimatických a hospodárskych podmienok Slovenska neobyčajne rozšírený na celom našom území. Etnografi venovali doteraz otázkam ľudových technických stavieb tiež pomerne málo pozornosti a uvádzajú ich predovšetkým v súvislosti so súkenníctvom⁵ a farbiarstvom.⁶ Priamo problematikou mangľov a valch sa doteraz v našej literatúre zaoberali iba traja autori v pomerne krátkych článkoch. Pavlovi Stanovi v článku *Ľudové technické stavby na spracovanie súkna v Sáriši*⁷ ide o zachytenie technických otázok súvisiacich s týmito zariadeniami a ich funkciou. Práca prináša súčasne údaje o vzniku, stavebných zmenách a prípad-

¹ Pozri napr. R. Marsina — M. Kušík, *Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku* I, II, Bratislava 1959, zv. I (449, II), 42, 155, 159, 169, 186, 233, 317, 364, 471.

² Pozri napr. P. Horváth, *Inventáre poddanských hospodárstiev z 18. a zo zač. 19. stor.* Sborník Slovenského národného múzea, roč. XLVI—LIV, 1952—1961, 159.

³ Pozri prácu I. Houdka, *Cechovníctvo na Slovensku*, Martin 1943; článok J. Bahnovej, *Súkennický cech v Hrušovom*. Vlastivedný zpravodaj, vydáva Vlastivedný krúžok v Novom Meste nad Váhom, č. 9, 7.

⁴ Pozri napr. práce J. Botto, *Z gemerského Hrona*. Sborník MSS, roč. VII, 1902, 36; Florian Hodál, *Z dejín hornej Nitry*. Pamiatky a múzea, roč. IX, 1960, 72; František Sedláček, *Z minulosti Oravy*. Pamiatky a múzea, roč. VIII, 1959, 156; R. Marsina — kolektív Považského múzea v Žiline, *Žilina*. Vlastivedný časopis, roč. XII, 1963, 11—20.

⁵ R. Bednárik, *Hmotná kultúra*. Slovenská vlastiveda II, Bratislava 1943, 213; A. Polonec, *Turieč z národopisného hľadiska*. Sborník MSS, roč. XXXIV—XXXV, 1940—1941, 112.

⁶ V. Vydra, *Ľudová modrotlač na Slovensku*, Bratislava 1954.

⁷ Vlastivedný časopis, roč. X, 1961, 27.

Obr. 1. Budova valchy s časťou náhonu. Hefpa 1954. Autorkou všetkých fotografií v článku je J. Pátková

nom zániku skúmaných váľch, pomerne podrobný opis a miestnu odbornú terminológiu jednotlivých častí zariadenia. Pavol Horváth v krátkom príspevku *Mangle a valchy na Orave v 18. storočí a v prvej polovici 19. storočia*⁸ uverejňuje zas archívny materiál i s autentickými technickými kresbami týchto zariadení stavaných vrchnosťou, prípadne bohatými podnikateľmi. Na poslednú prácu priamo nadväzuje aj článok Juraja Langera,⁹ ktorý súčasne upozorňuje i na nutnosť záchrany týchto rapídne miznúcich objektov.

Ani moravský materiál, ktorý je svojím charakterom slovenskému veľmi blízky, nie je spracovaný oveľa podrobnejšie. Z posledných prác hádam najbližšia našej problematike je štúdia L. K u n z a, *Rolnické olejny na Hané a Záhoří*,¹⁰ v ktorej sú zmienky i o valchách a mlynoch, a práca J. P e š k a, *Valchovníctví v Nové Lhotě*.¹¹ Prirodzene, že zmienkam o spracovaní vlny, a tým aj o valchách, nemôžu sa vyhnúť najmä etnografické a historické práce z oblasti východnej Moravy,¹² aj tie sa však konkrétne váľch dotýkajú len veľmi kuso.

⁸ Vlastivedný časopis, roč. XI, 1962, 89–90.

⁹ J. L a n g e r, *Oravské valchy dnes*. Vlastivedný časopis, roč. XII, 1963, 94–95.

¹⁰ Časopis Moravského múzea, roč. XLIV, 1959 — Vědy společenské, 127–150.

¹¹ Časopis Slovácko 1961 (vydáva Slovácké museum v Uherském Hradišti), 1961, 90–92.

¹² Pozri napr. J. C h y l í k, *Soukennictví východomoravské*. Naše Valašsko, roč. XIV, 1951, 36; B. H a v l í č e k, *Výroba, která Valašské Klobouky proslavila*. Čas. Valašsko, roč. V, 1956, 84–90; I. S t o l a ř í k, *Hrčava*, Ostrava 1958, 66–67; K. Š p a č e k, *Ruční výroba suken*. Radostná země, roč. VIII, 1958, 120–124.

Viac v tomto smere nachádzame napr. v publikáciách poľských.¹³ Tu najmä Ústav dejín materiálnej kultúry¹⁴ v období po druhej svetovej vojne spracoval veľmi detailne celý rad otázok týkajúcich sa poľskej hmotnej kultúry, či už z hľadiska archeologického, historického alebo etnografického. Najmä historici, v súhlase s celkovými tendenciami svetovej vedy osvetliť vývin techniky a technológie najrôznejších úsekov ľudskej práce,¹⁵ zamerali sa na dovtedy zanedbávané výskumné úseky. Otázka technických zariadení na úpravu textilu je pre poľských historikov však iba čiastkovou otázkou komplexného výskumu využívania vodnej energie ako dôležitého hybného činiteľa technického vývinu a pokroku.¹⁶ Najrôznejšie historické monografie o poľskom súkenníctve, spracovaní textilných vlákien a textilného remesla vôbec prinášajú celý rad údajov o rôznych spôsoboch konečnej úpravy textílií. Z posledných prác treba spomenúť monografiu I. Turnauovej.¹⁷ Autorka v celej monografii využíva nielen historický, ale aj etnografický materiál. Najmä etnografický materiál jej veľmi dobre pomáha osvetliť výrobné štádiá predchádzajúce mechanizovanú výrobu. Etnografický materiál využíva i pri výklade postupu plstenia súkna, kde podáva stručný prehľad vývinu tejto činnosti od najjednoduchších spôsobov až k mechanizovaným valchám, využívajúcim najrôznejšie pohonné sily.¹⁸ V Poľsku sa totiž takmer až do súčasnosti zachovali i zariadenia na plstenie súkna primitívnejšieho charakteru, ako sú u nás doteraz jedine známe kladivové valchy, prípadne vírivé kade, ktoré sa používajú najmä v gubárstve. Ešte i dnes možno na niektorých poľských dedinách nájsť ručné valchy. Skladajú sa z koryta s vrúbkovaným dnom a z pohyblivej valchovacej vrúbkovanej dosky, ktorou sa horizontálnym pohybom plstí súkno polievané horúcou vodou.¹⁹ Podobný spôsob

¹³ Už K. Moszyński vo vyčerpávajúcej práci *Kultura ludowa Słowian I. Kultura materialna*, Krakov 1929, 253, uvádza, že jestvuje pomerne málo dokladov o týchto zariadeniach slovenských území.

¹⁴ Instytut historii kultury materialnej Polskiej Akademii — IHKM PAN.

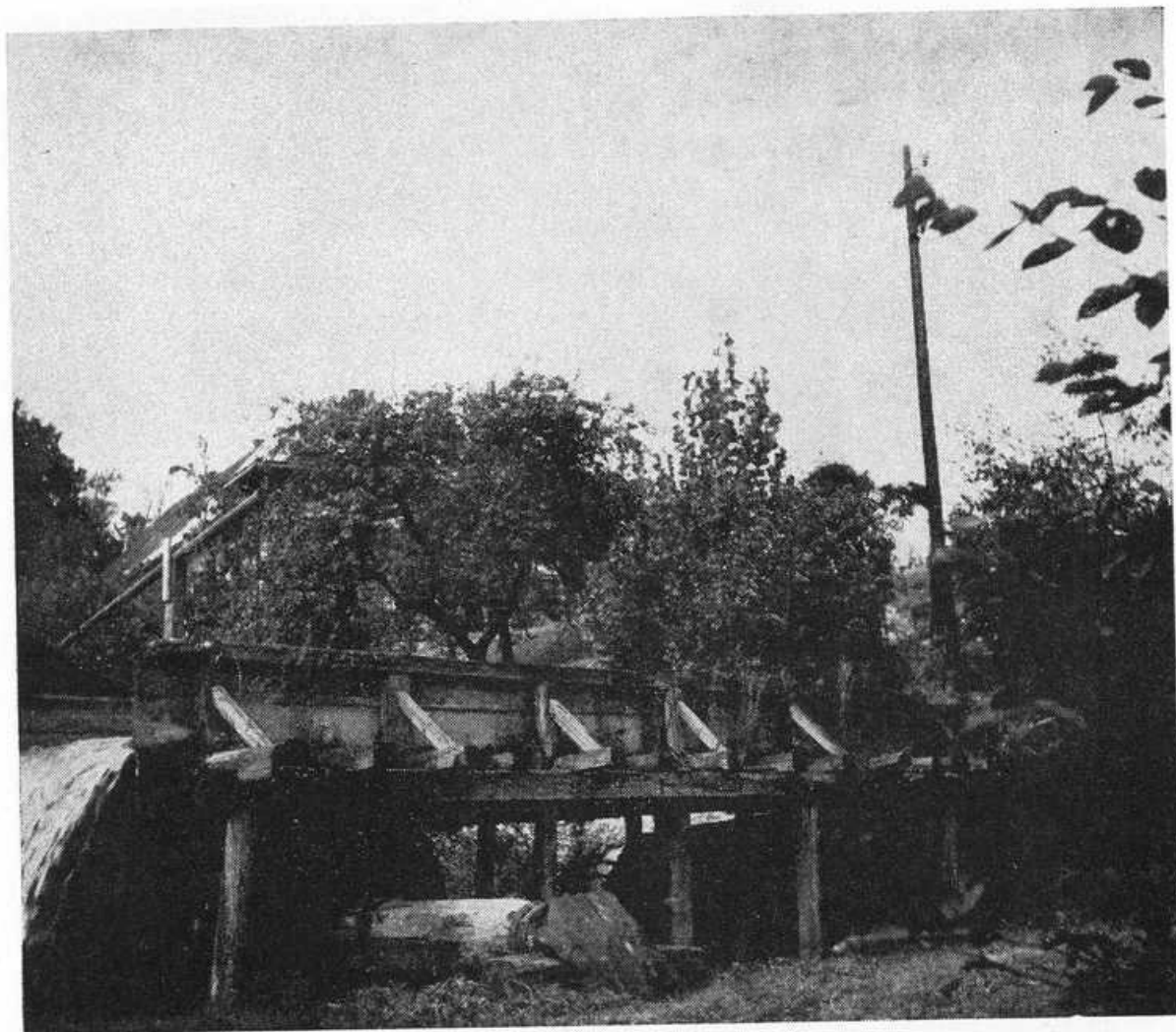
¹⁵ Pozri bližšie napr. encyklopedickú prácu *History of Technology*, zv. I, Oxford 1956, Stať o využití vodnej energie zv. II, 581—614.

¹⁶ Pozri napr. prácu S. Trawkowski, *Młyny wodne w Polsce w XII wieku*. Kwartalnik HKM, roč. VII, 1959, 62—86. Použila som súčasne údaje z diskusných príspevkov pracovníka IHKM prof. J. Pazdura na zasadnutí Čs. komisie pre štúdium ľudovej kultúry v Karpatoch, ktorá sa konala vo Vysokých Tatrách na jeseň 1962. Z týchto hľadísk pristúpili v Poľsku i k súpisu technických pamiatok, do ktorých pojali aj ľudové zariadenia na úpravu textilu. Doteraz vyšli: E. Krygier — T. Ruszczyńska, *Katalog zabytków budownictwa przemysłowego w Polsce* (Zasady opracowania. Powiat Gostyń — woj. Poznańskie, powiat Końskie-woj. Kieleckie), Wrocław 1958; E. Krygier, *Katalog zabytków budownictwa przemysłowego w Polsce*, tom II, zeszyt 2 (Powiat Kielce-woj. Kieleckie), Wrocław—Warszawa 1959 a E. Krygier, *Katalog zabytków budownictwa przemysłowego w Polsce*, tom II, zeszyt 3 (Powiat Ilzawoj. Kieleckie), Wrocław—Warszawa—Kraków 1961.

¹⁷ I. Turnau, *Zmiany w polskiej produkcji włókienniczej XVII wieku*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1962.

¹⁸ C. d., 189—198.

¹⁹ Roku 1957 som takúto valchu videla v Poľsku v gazdovstve v obci Wielgolas (Puszcza Zielona) a v Krajskom múzeu v Białystoku. Informátori vo Wielgolase uvádzali, že podobné valchy majú aj v susednej obci, no v oboch obciach ich už viac rokov nepoživajú. Spôsob plstenia týmito valchami opísal zo spomínanej oblasti J. Olędzki, *Wyrób sukna na terenie kurpiowskiej Puszczy Zielonej w okresie od końca XIX. do połowy XX. wieku, w świetle badań etnograficznych*. Kwartalnik HKM, roč. VII, 1959, č. 4, 794.

Obr. 2. Konštrukcia vodného náhonu valchy. Heľpa 1959

plstenia uvádza aj maďarská literatúra.²⁰ Sándor Gönyey študoval valchy podobné už opísaným poľským v rumunskom Sedmohradsku a ich paralely uvádza aj z Malej Ázie, Bulharska, Turecka, z oblasti nemeckých a slovinských Álp, z Fínska i maďarského Somogyu.²¹ U nás pozostatok takéhoto spôsobu ručného valchovania sa nám v princípe zachoval podľa doterajších výskumov iba pri plstení vlnených pletených pančúch v okolí Trenčína.²²

Valchám, ktoré sa dodnes používajú nielen na Horehroní, ale aj v iných horských oblastiach, je najbližší materiál z poľskej strany Tatier. Z tejto oblasti priniesla neobyčajne podrobný opis a názorné technické kresby celého zariadenia staršia poľská práca o ľudovej výrobe na Podhalí od Jána a Štefana Reychmanovcov, ktorá sa opiera aj o znalosť slovenského materiálu.²³

²⁰ S. Gönyey, *Űsi gyapjúványoló a mezoségi románoknál, Műveltség és hagyomány. Studia ethnologica Hungariae et centralis ac orientalis Europae I–II*, red. B. Gunda, Budapest 1960, 351–357.

²¹ Pozri ilustrácie v citovanej práci S. Gönyeya, 352–355.

²² Pozri bližšie článok J. Staňkovej, *Poznámky k papučárstvu v súčanskej dolině. Slovenský národopis*, roč. II, 1954, 45–64.

²³ Ján a Stefan Reychmanowie, *Przemysł wiejski na Podhalu*, Zakopane 1937 (Folusz w Roztokach 9–27).

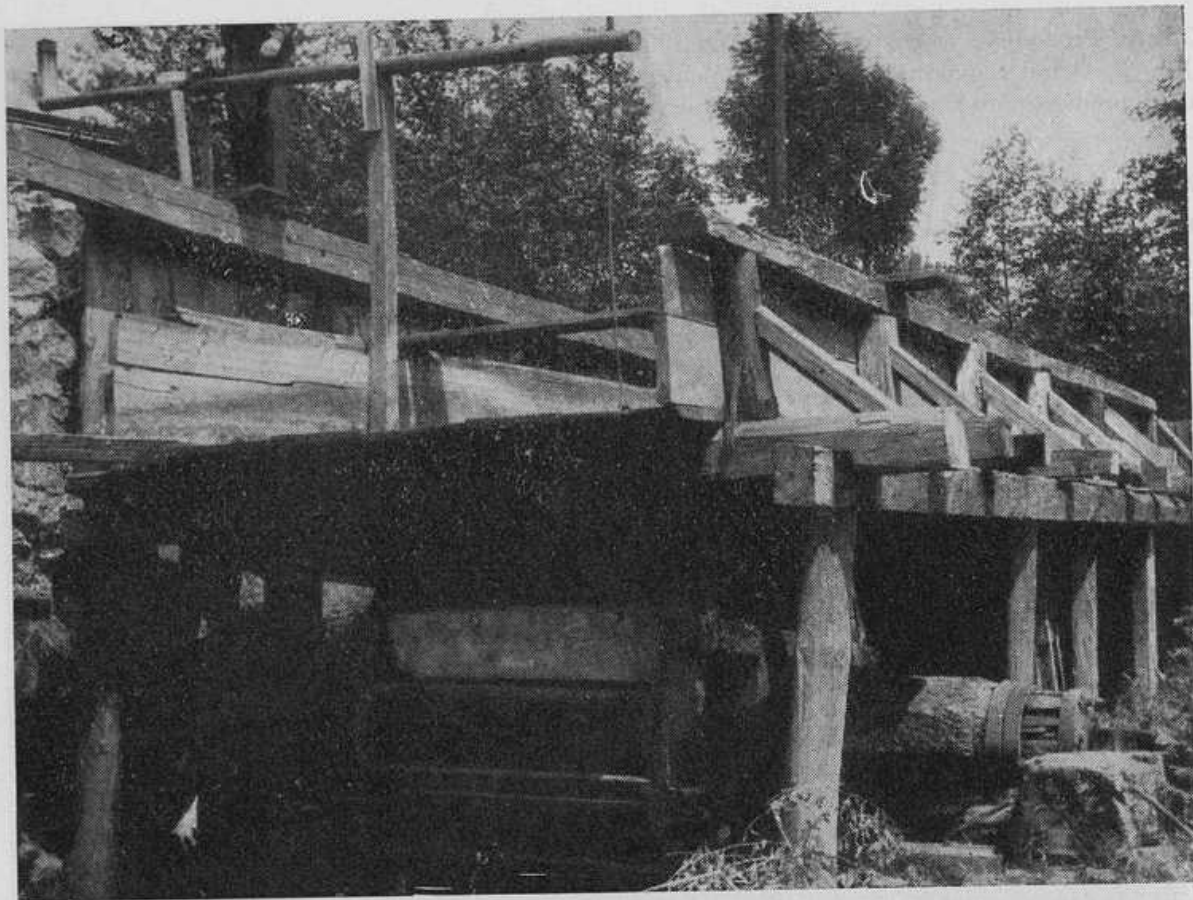
Obr. 3. Prúd vody je sklopením otvoru v náhone vedený ponad vodné koleso priamo do jarka. Heřpa 1959

Ako z doterajšieho vidieť, väčšina materiálu, ktorý literatúra spracúva, týka sa konečnej úpravy súkna. Je to pochopiteľné už aj preto, že ide o činnosť nepochybne staršiu ako je mangľovanie plátna. Staršiu už aj preto, že vlnené tkaniny bez splstenia sú viac-menej nepoužívateľné, čiže splstene je takmer nevyhnutnou časťou celkového výrobného procesu. Oproti tomu mangľovanie slúži iba na zdokonalenie vonkajšieho vzhľadu tkaniny. Zatiaľ čo niektorí autori pokladajú práve plstene nespradených živočíšnych alebo rastlinných vlákien za prvotný spôsob výroby textílií²⁴ a kontinuita tejto výroby na našom území je nepochybne, mangľovanie je oveľa mladšieho dáta. Pre Čechy síce literatúra uvádza, že napr. v Prahe už v 16. stor. bol cech spoločný pre mangliarov a farbiarov,²⁵ no slovenská literatúra podobné paralely neuvádza.²⁶ Podľa doterajších výskumov možno teda predpokladať, že rozšírenie mangľovania vo veľkých mangľoch súvisí

²⁴ Porovnaj napr. prácu J. Przeworskiej-Rosen, *Cwiczenia z zakresu historii kultury materialnej najdawniejszych społeczeństw*, Warszawa 1952, 116; ďalej stať R. Patterson, *Spinning and weaving. History of Technology II*, London 1956, 214–217.

²⁵ Z. Winter, *Remeslnictvo a živnosti XVI. věku v Čechách*, Praha 1906, 434.

²⁶ Napr. I. Houdek v cit. diele sa o mangliaroch vôbec nezmiňuje.

Obr. 4. Vodné koleso valchy. Heľpa 1954

Obr. 5. Konštrukcia vodného kolesa valchy. Heľpa 1954

Obr. 6. Prevodný systém valchy. Heľpa 1959

Obr. 7. Detail prevodného systému valchy. Vodné koleso otáča kovovým ozubeným kolesom, ktoré prenáša pohyb na os pohonného kolesa vnútri valchy. Heľpa 1954

pravdepodobne až s prenikaním remeselníckych farbiarskych látok do ľudového odevu. Mangle boli totiž nevyhnutnou súčasťou farbiarskej dielne a mangľovanie ukončením celkovej výroby modrotlača.²⁷ Výhody mangľovania preniesli potom obyvatelia dedín aj na doma vyrobené nefarbené plátno, ba aj na hotové odevné súčiastky.

Tento stručný úvod si nemôže robiť nároky na vyčerpanie ani tých najzákladnejších otázok skúmanej témy. Mal byť iba akýmsi jej zdôvodnením a zaradením do celkového rámca problematiky ľudovej výroby. Pre väčšiu prehľadnosť skúmanej témy rozoberieme ďalej osobitne valchy a osobitne mangle v jednotlivých obciach. Popri dodnes jestvujúcich zariadeniach sa budeme usilovať vyčerpáť aj údaje o mangľoch a valchách, ktoré v bližšej alebo vzdialenejšej minulosti zanikli. Takto aspoň relatívne vyčerpáme skúmanú tému v jednej územne i etnograficky pomerne jasne vymedzenej oblasti, aby výskumy v ďalších oblastiach mohli na ne nadväzovať a vytvorili súhrnný obraz celého nášho územia.

Znalosť spracovania vlny na priadzu a tkaniny a výroba súkna na Horehroní bezprostredne súvisí s tradičným hospodárskym charakterom tunajších dedín. Základným zamestnaním horehronského obyvateľstva bol totiž chov oviec a spracúvanie ovčích produktov — mlieka, vlny a kože. Otázky chovu oviec na Horehroní preskúmal a veľmi podrobne spracoval predovšetkým J. Podolák,²⁸ ba dotkli sa tejto otázky aj niektoré staršie práce.²⁹ Z hľadiska osídlenia a celkového historického vývinu horehronských obcí venoval sa tejto problematike P. Ratkoš.³⁰ Horehronie bolo od počiatkov svojho osídlenia predovšetkým ovčiarskou oblasťou, zameranou i na tovarovú výrobu.³¹ Už v prvých súpisoch povinností horehronských poddaných nachádzame dávky z oviec.³² Dlhé desaťročia patrilo k poddanským povinnostiam Horehroncov odovzdávať aj pokrovce, nepochybne vyrábané z ovčej vlny.³³ V priebehu 17. a najmä 18. stor. badať prechod týchto v základe valašských čiže ovčiarskych obcí od prevládajúceho chovu oviec k chovu rožného dobytká. Napriek tomu je však aj v tej dobe počet chovaných oviec stále veľmi vysoký.³⁴ Markantnejšie badať postupný pokles chovu oviec

²⁷ J. Vydra, *Ľudová modrotlač na Slovensku*, Bratislava 1954, 60.

²⁸ J. Podolák, *Letné salašníctvo oviec v oblasti horného Hrona*. Sborník SNM, roč. LV, 1961, 5—76, a stať toho istého autora, *Poľnohospodárstvo a chov dobytká na Horehroní* v rukopise I. zväzku monografie Horehronia.

²⁹ Pozri bližšie L. Kviatok, *Život v lesoch na Horehroní*, Dobšiná 1948, od toho istého autora *Zemepis Horehronia*, Zvolen 1943; A. Hrebľa, *Brezno a jeho okolie*, Brezno 1928.

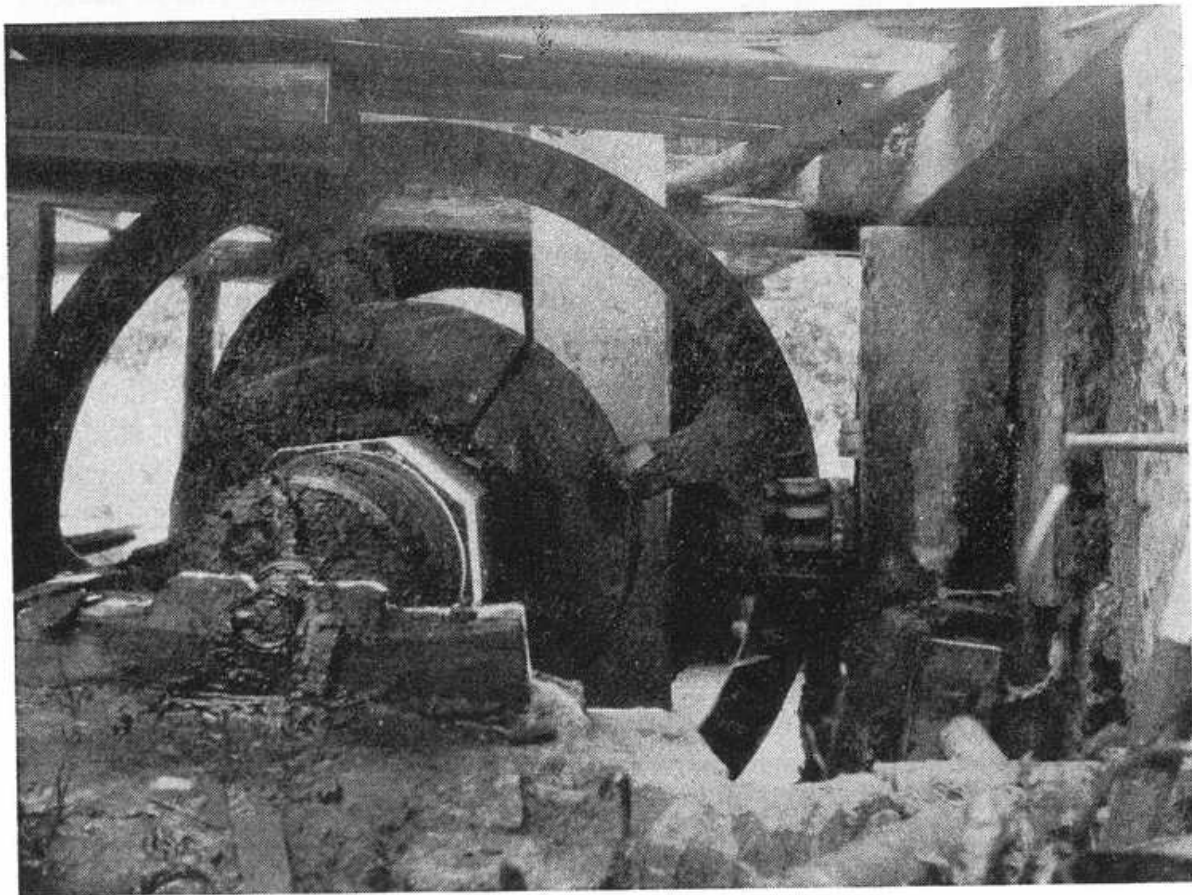
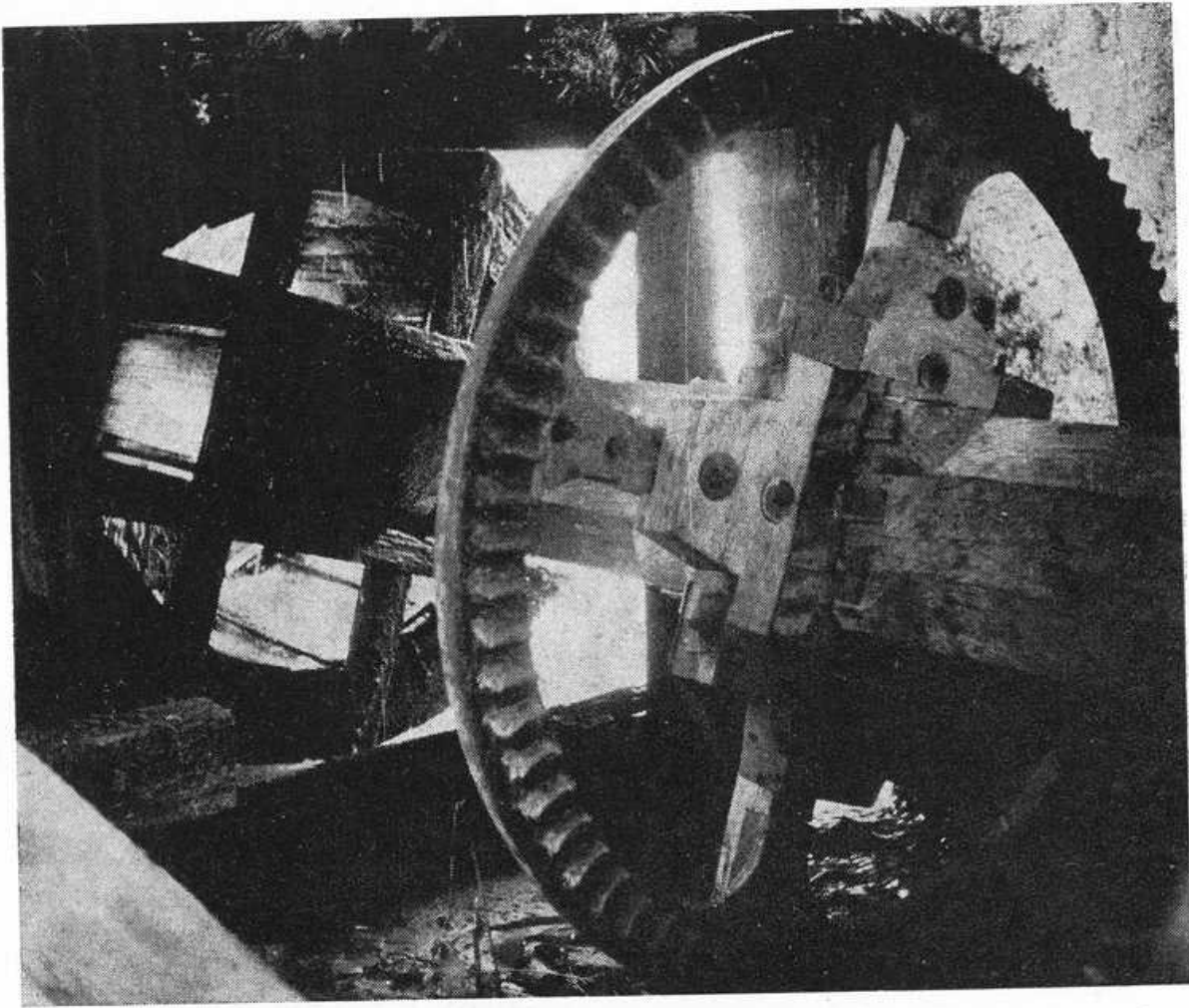
³⁰ P. Ratkoš, *Osídlenie Horehronia do zač. 18. storočia*, rukopisná stať v I. zväzku monografie Horehronia.

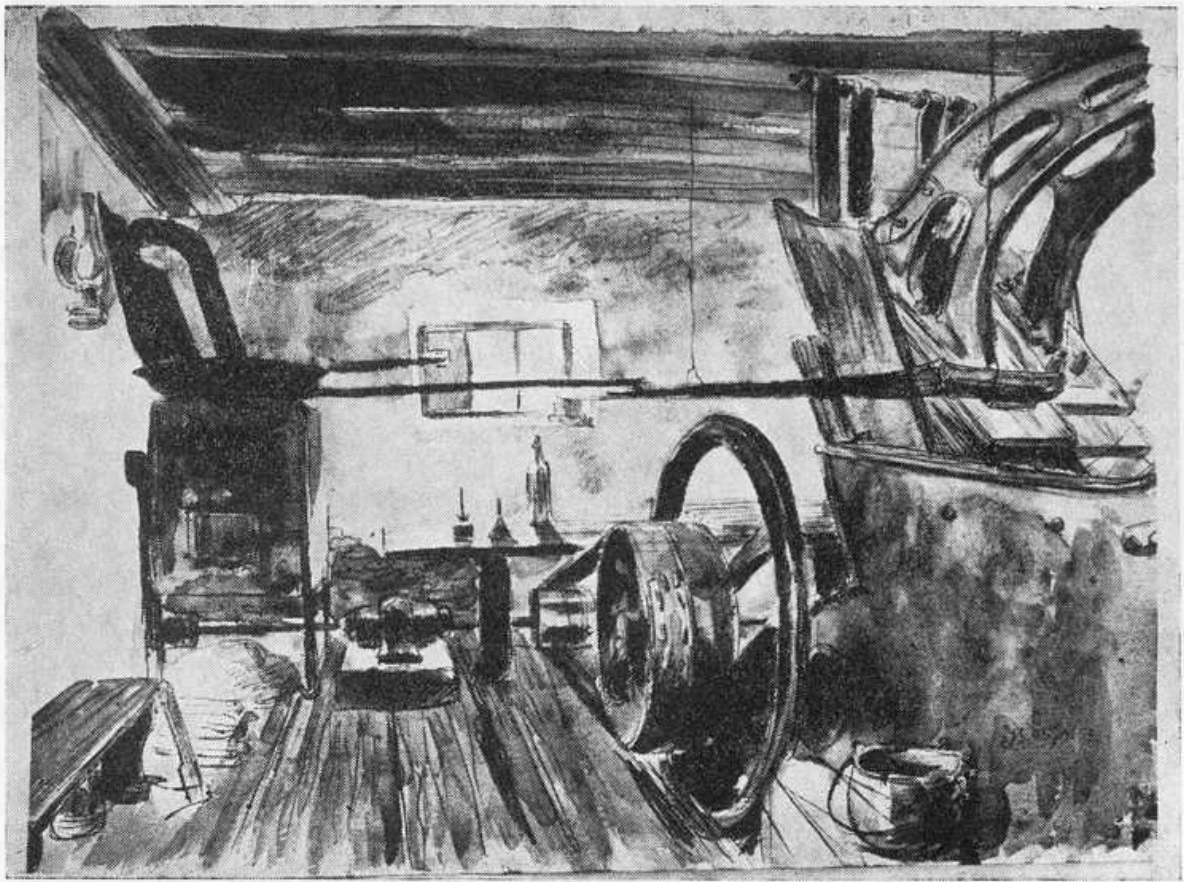
³¹ Pozri bližšie B. Illa, *Gömör megye*, I, II, III, Budapest 1944, 46, zv. III, 217.

³² J. Markov, *Archívne pramene k národopisnému štúdiu Horehronia*. Slovenský národopis, roč. IV, 1956, 609—615.

³³ Pozri bližšie citovanú stať P. Ratkoša a jej číselné údaje, 18—20, 24—25.

³⁴ Pozri pozn. 33 a J. Podolák, *Letné salašníctvo oviec v oblasti horného Hrona*. Sborník SNM, roč. LV, 1961, 6.

Obr. 8. Interiér valchy s vlastným valchovacím zariadením a kotlom na zohrievanie vody. Hefpa 1959. Autorom akvarelu ako aj ostatných kresieb v článku je J. Scheybal

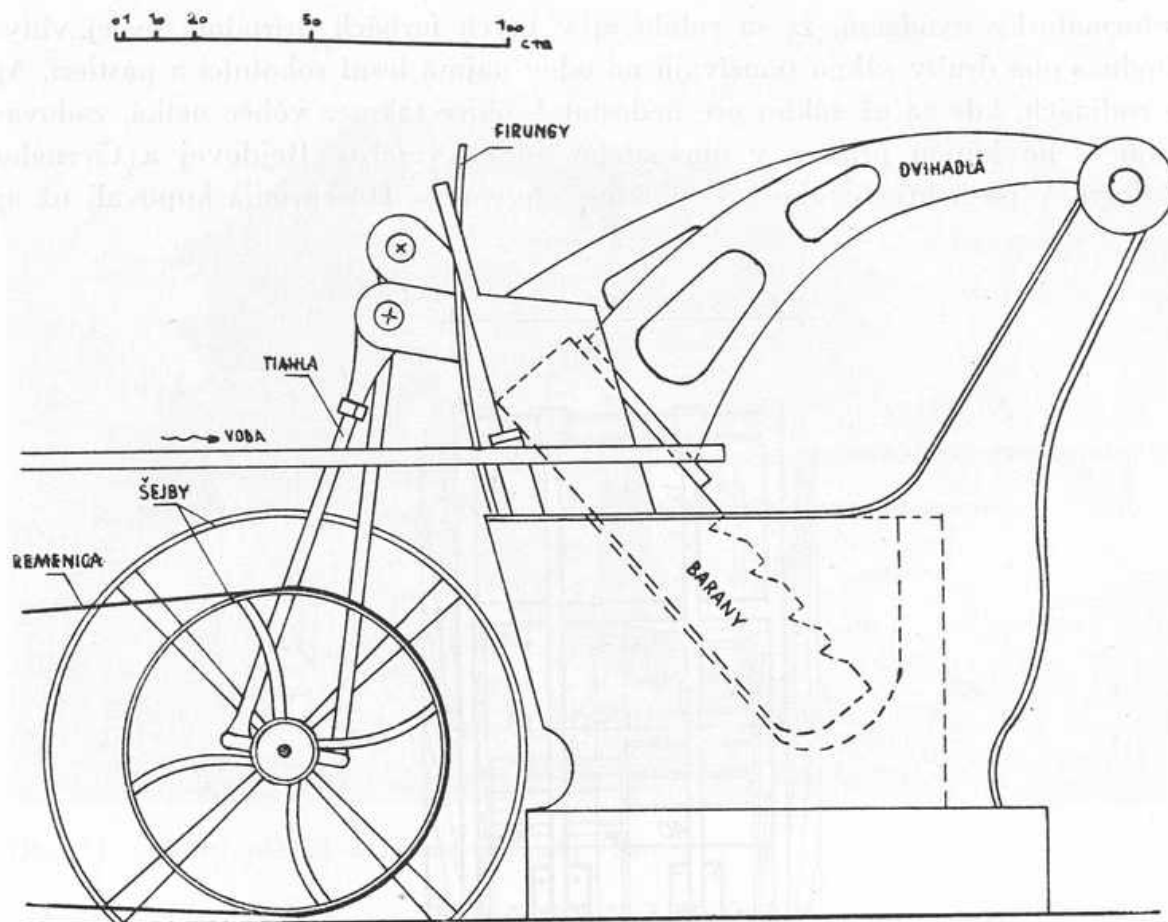
od konca prvej svetovej vojny, hoci ešte i vtedy boli ovce a ovčie produkty základom životných potrieb tunajších roľníckych domácností. Rápidny pokles v chove oviec možno zaznamenať najmä v posledných rokoch.³⁵ Úsilie preorientovať tunajšie poľnohospodárstvo na iné produkty viedlo k zníženiu počtu chovaných oviec na minimum, ba v niektorých obciach sa pristúpilo k úplnému zákazu pasenia. Tieto opatrenia viedli v niektorých prípadoch nielen u súkromníkov, ale aj v roľníckych družstvách k úplnému zrušeniu chovu oviec (napr. v JRD Závadka).

Dnes teda chovajú na Horehroní ovce už len vo veľmi malom počte. V domácnostiach držia obyčajne len 2–3 kusy predovšetkým pre vlnu.³⁶ Drsné podnebie kraja a práca tunajších roľníkov a drevorubačov ešte vždy vyžaduje odevné súčiastky z domácej vlny.³⁷ Vlna má totiž oproti továrenským materiálom výhody, ktoré sa neobyčajne dobre uplatňujú práve v horských prírodných pod-

³⁵ Pozri tabuľku v rukopisnej stati J. Podoláka z monografie Horehronia, kde autor porovnáva stav z r. 1940 a z r. 1960.

³⁶ K rovnakému zisteniu prišiel pri výskume horehronského chovu dobytku aj J. Podolák v rukopisnej stati monografie Horehronia: „V rokoch po druhej svetovej vojne, keď sa podstatne zlepšilo zásobovanie obyvateľstva potravinami, udáva sa v niektorých dedinách produkcia vlny dokonca za hlavný dôvod salašného chovu oviec, čím sa v poradí dôležitosti dostáva pred produkciu mlieka.“

³⁷ Pozri podobne aj v citovanej stati J. Podoláka.

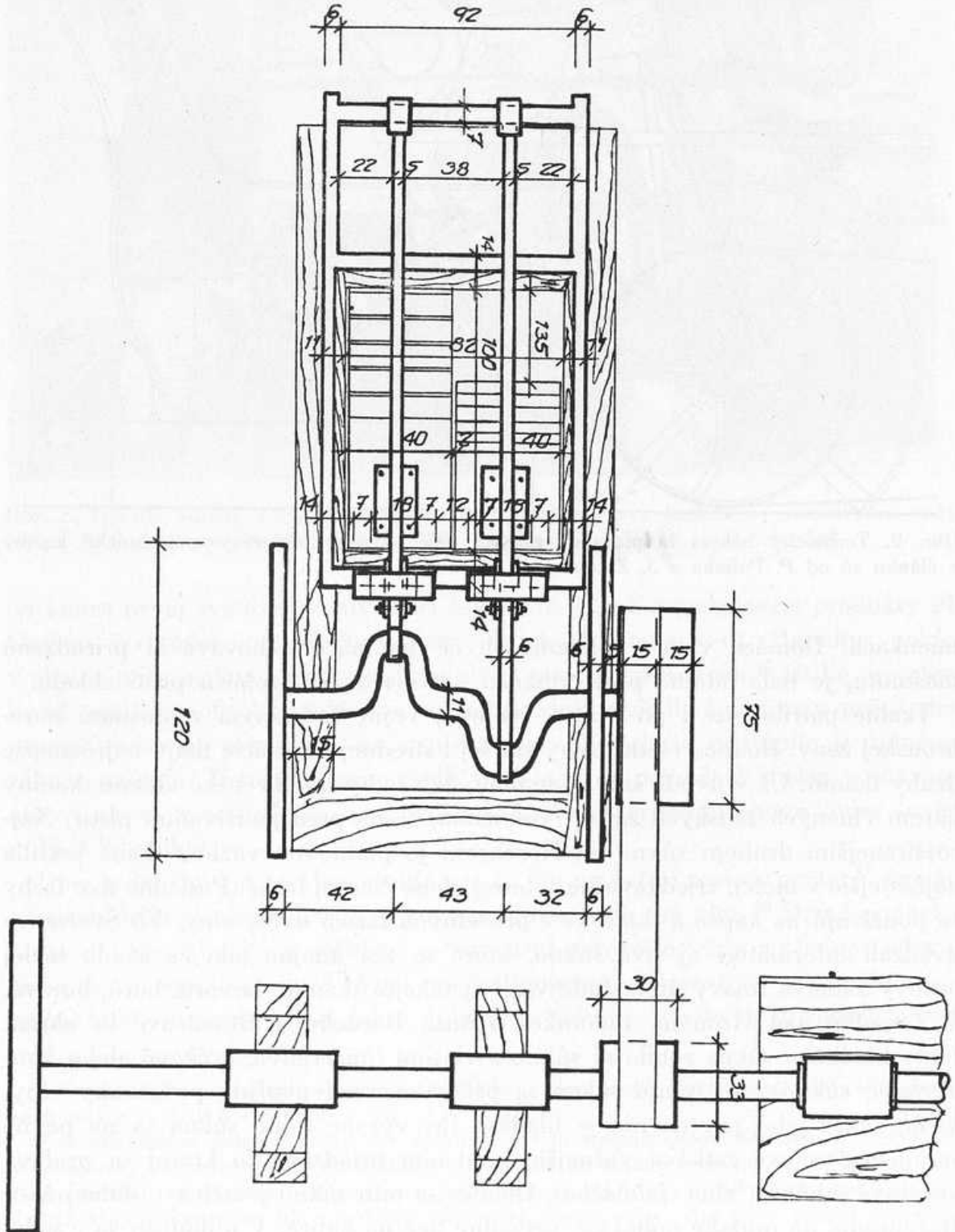

Obr. 9. Technický náčrt helpianskej valchy, 1960. Všetky pôdorysy a technické kresby v článku sú od P. Poliaka a J. Zátopka

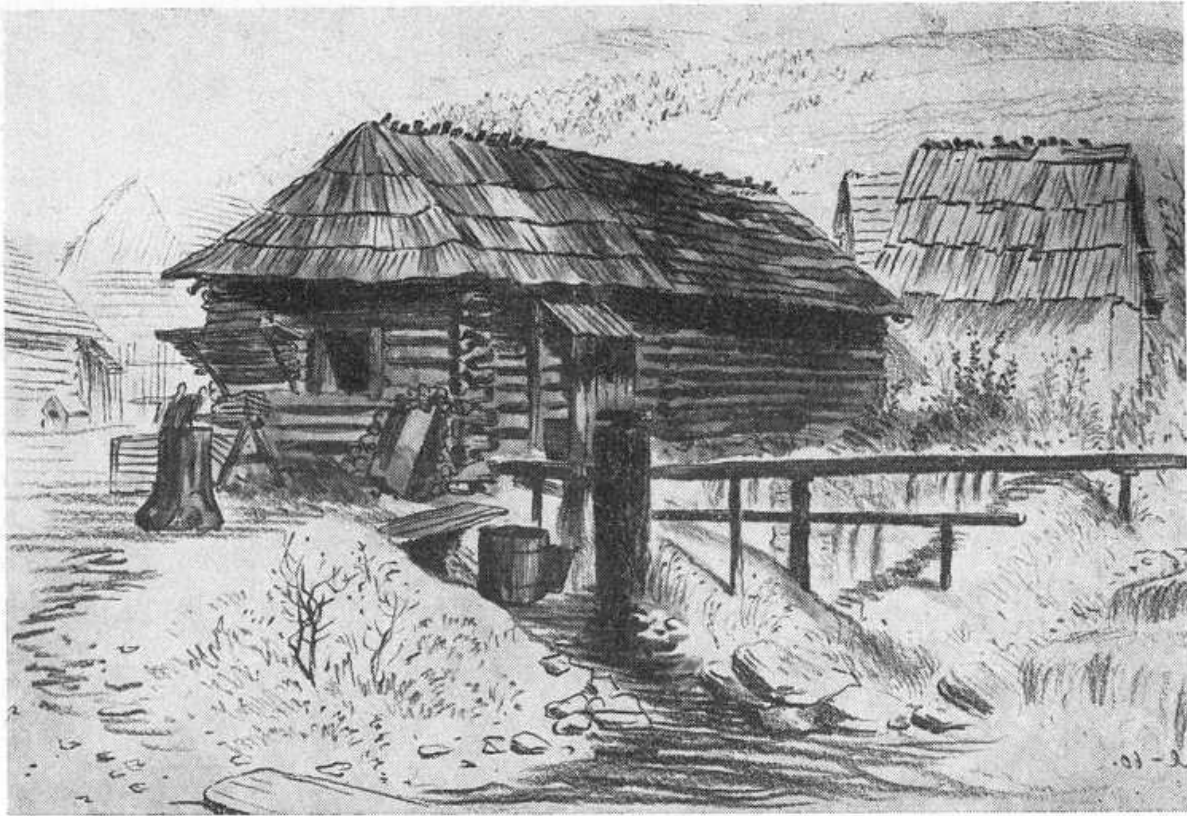
mienkach. Domáca vlna v pleteninách či tkaninách uchováva si prirodzenú masť, je teda odolná proti vlhkosti a tvorí dobrú izoláciu proti chladu.

Tkanie patrilo ešte i po druhej svetovej vojne k bežným znalostiam horehronskej ženy. Dodnes všetky ženy staršej i strednej generácie tkajú najrôznejšie druhy tkanín. Už v úvode sme spomínali, že všetky horehronské vlnené tkaniny okrem vlnených ženských záster (*volnienok*) treba pred používaním plstiť. Najrozšírenejším druhom súkna na Horehroní je plátňovou väzbou tkaná textília najčastejšie v bielej, zriedkavejšie v burej alebo čiernej farbe. Posledné dve farby sa používajú na kapce a tkajú sa z prírodných farieb ovčej vlny. Vo Švermove uvádzali informátori aj sivé súkno, ktoré sa tká údajne tak, že sa do bielej osnovy zatkáva tmavý útok. Inde však aj takejto tkanine hovoria burá, buravá. V Závadke nad Hronom, Polomke, Beňuši, Bacúchu a Braväcove sa okrem tohto hladkého súkna robilo aj súkno s vlasom (*kučerkavô*, *krčkavô* alebo *kunderkavô* súkno). Na tomto súkne sa pri valchovaní uvoľnia pramienky vlny, *krčki*, takže jeho povrch nie je hladký. Pri výrobe tohto súkna sa na pevne spradenej osnove zatkáva voľnejšie pradenou priadzou, do ktorej sa pridáva kučeravá jahňacia vlna (*jahňáčka*). Dodnes sa toto súkno používa v dolnej časti Horehronia na mužské nohavice, prípadne tiež na kapce. V minulosti sa z neho šili aj kabanice a haleny. I toto súkno sa robí najčastejšie v bielej farbe, ale

informátorky uvádzajú, že sa robilo aj v iných farbách prírodnej ovčej vlny. Dodnes oba druhy súkna používajú na odev najmä lesní robotníci a pastieri. Aj v rodinách, kde sa už súkno pre nedostatok oviec takmer vôbec netká, zadávajú si ho kúpou priamo v obci alebo od obyvateľov Rejdovej a Čierneho Balogu. V posledných rokoch si niektorí obyvatelia Horehronia kupovali už aj

Obr. 10. Pôdorys valchy. Heľpa 1960

Obr. 11. Celkový pohľad na budovu valchy. Sumiac 1960

súkno strojovej výroby. Používali ho však iba na kapce, pretože na súkenné nohavice (*chološne*) je toto súkno príliš tenké a málo trvanlivé. V súčasnosti sa cena domáceho súkna pohybuje medzi 200—300 Kčs za 1 m. V zámožnejších rodinách s väčším počtom rodinných príslušníkov, kde gazdiná nestačila sama vyrobiť všetko súkno potrebné pre svoju domácnosť, prípadne aj v rodinách remeselníkov v dedinách a najmä v Brezne, bývalo zvykom dávať robiť súkno chudobnejším ženám. Tieto ženy pracovali *na poli* (Brezno) alebo *na spoli* (Závadka). Gazdiná žene odovzdala ostrihanú vlnu a tá ju spriadla, nasnovala, utkala a aj sama odniesla zväťať. Hotové súkno sa potom rozdelilo na polovicu medzi majiteľku vlny a tkáčku a aj poplatok za váľanie sa platil na polovicu.³⁸

Dodnes sa na výrobu súkna používa vlna pradená na vreteno, hoci vo viacerých dedinách Horehronia bežne pradá aj na kolovrátkoch. Vlna pradená na vreteno je totiž mäkšia a lepšie sa ubíja pri tkaní a najmä pri váľaní. Niektoré gazdiné pri výrobe súkna nerobia rozdiel medzi priadzou osnovnou a útkovou, no informátorky vo Švermove uvádzajú, že pri tkaní tkaniny na súkno zatkávali voľnejšie pradený útok do tenšie a pevnejšie pradenej osnovy.

V minulosti sa v horehronskom ľudovom odevu nosil celý rad súkenných súčiastok, ako kabanice (*huňe*), haleny (*surovice*), mužské nohavice (*chološne*, *kološne*) a kapce. Dnes sa splstené tkaniny používajú na nohavice, kapce a na prikrývky — *pokrouce*, ktoré sa dávajú do postelí pod plachty. Prikrývky bývajú dlhé 2 m, na kapce sa spotrebuje $\frac{1}{2}$ m súkna a na nohavice 1—1,20 m.

³⁸ Remeselníci získavali súkno aj výmenou za svoje výrobky.

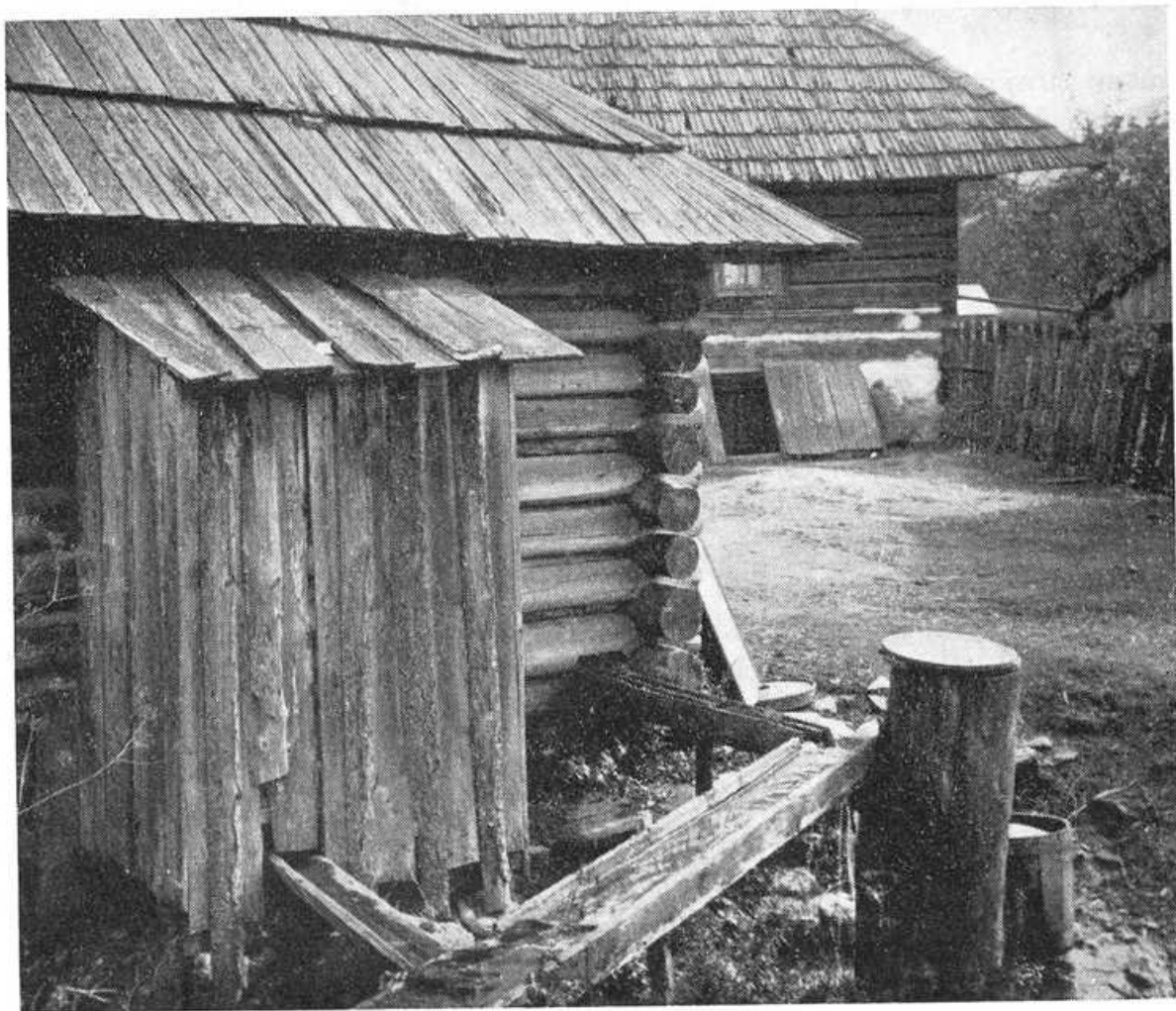

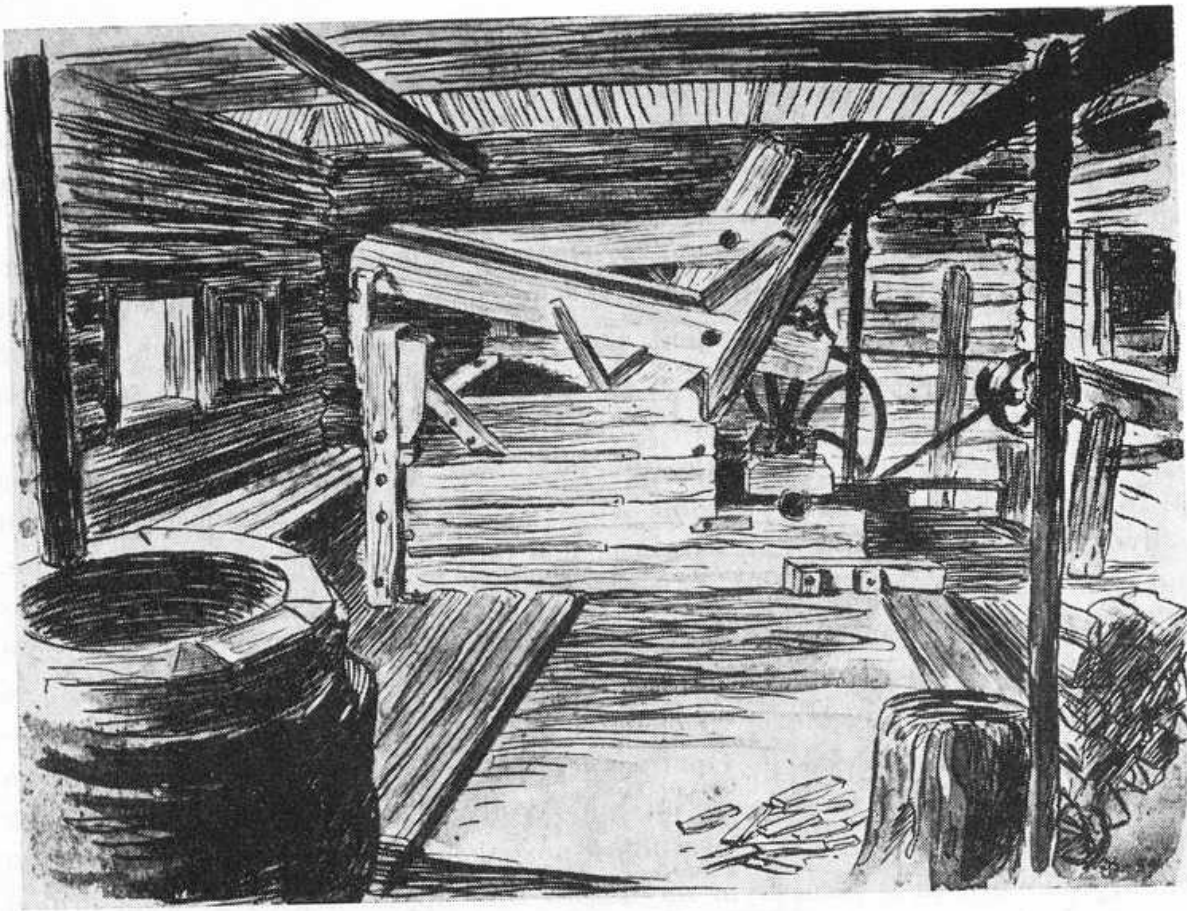
Tkaninu určenú na plstenie tkáčka po zložení z krosien zošíje, aby získala dvojitú šírku. Zošíje ju vlnou, tzv. *mriežkou* alebo *vrbcou*, a to tak, aby švík po splstení bol čo najmenej badateľný. Takto pripravenú tkaninu odnáša žena do valchy [*stupi* (f. pl.), *vala* (f. sg.), *foluš* (m. sg.), *validlá* (n. pl.), *valuch* (m. sg.)]. Valchovanie súkna (*folovaňa*, *valaňa*, *foluvaňa*) robí majiteľ valchy už ďalej sám so svojou rodinou, prípadne s pomocníkmi.

Pre lepší prehľad a ďalšiu evidenciu opíšeme v stručnosti horehronské valchy podľa jednotlivých obcí.

Dolné dediny Horehronia chodievali so svojimi tkaninami do Brezna a najmä do Mýta pod Ďumbierom. Valchu v Mýte navštevovali Horehronci radšej ako brezniansku valchu. V Mýte údajne používali pri valchovaní čistú vodu z horských bystrín, takže súkno po vyváňaní malo snehobielu farbu. Dobrý chýr valchy v Mýte poznali pomerne na veľmi širokom okolí. Podľa údajov bývalých zamestnancov dnes už zaniknutej valchy chodievali sem so súknom obyvatelia Bacúcha, Filipova, Gašparova, Beňuša, Braváčova, Šajby, Ľubietovej, Jarabej, Hornej i Dolnej Lehoty, Bystrej, Polhory a Valaskej, ba prichádzali sem zákazníci aj z Polomky, Závadky a ojedinele i z Heľpy, hoci v tejto obci bola tiež valcha. Pred prvou svetovou vojnou a po nej, keď zhorela valcha na Šumiaci,

Obr. 12. Prívod vody do valchy pomocou drevených žľabov. Šumiac 1960

Obr. 13. Interiér valchy. Sumiac 1959

prichádzali do Mýta aj z tejto, pomerne veľmi vzdialenej obce. V Mýte pod Ďumbierom bola valcha súčiastkou pily a mlyna. Všetky tieto zariadenia boli pôvodne na vodný pohon. Išlo pravdepodobne o dobre prosperujúci podnik, pretože majiteľ ho neprestajne zdokonaľoval a modernizoval. V krízových rokoch síce výroba na pile i v mlyne značne poklesla, no váľať sa neprestávalo ani v tomto období. Valcha v komplexe zariadení úspešne využívala svoju polohu pri vodnom toku, spoločnú pohonnú energiu i odpad dreva z pily na zohrievanie vody na plstenie. Mala dve jamy, v ktorých ubíjali súkno dva páry kladív. Tak ako ostatné tunajšie zariadenia prešla valcha r. 1936 z pohonu vodným kolesom na vodnú turbínu. V neskorších rokoch pracoval podnik pomocou dieselového motora. Cez vojnu, pre nedostatok pohonných hmôt, využíval sa v celom podniku drevný plyn. Napriek týmto modernizáciám ostalo zariadenie valchy nezmenené a až do jej zániku bolo prevažne z dreva. Valcha pracovala ešte aj v prvých rokoch po oslobodení, no v päťdesiatych rokoch úplne zanikla. V obci i v súčasnosti chovajú ovce a menší počet obyvateľov ešte tká vlnené tkaniny, ktoré si dávajú váľať v Liptove, najčastejšie v Liptovskom Petre.

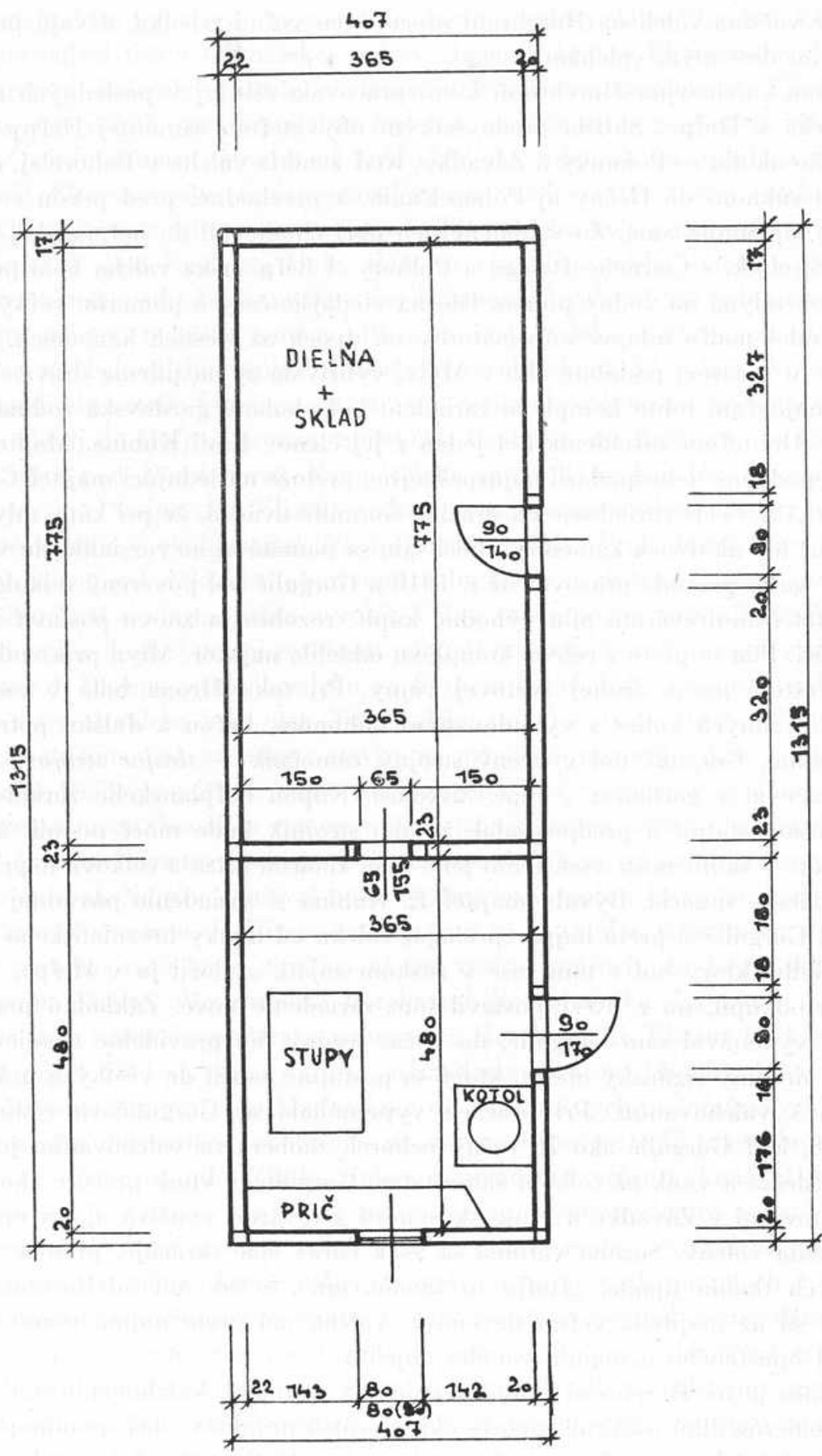
S valchou v Mýte pod Ďumbierom súvisia aj ďalšie valchy v oblasti Horehronia alebo jeho najbližšieho okolia. Staviteľ mýtnanských zariadení a ich dlhoročný majiteľ bol totiž J. Opatrný. So svojím celoživotným povoláním oboznámil sa u svojho otca, mlynára a tesára v Bystrej. Tento mlynár mal pri mlyne na

vodný pohon zariadenú aj valchu s dvoma jamami, do ktorej pôvodne chodili so súknom aj obyvatelia Mýta. Bystrianske zariadenia zanikli však už pred prvou svetovou vojnou a dôkazom o ich jestvovaní je dnes už len názov *Do starého mlina*, ktorý obyvatelia Mýta a Bystrej používajú pre osamelú skupinu domov na ceste smerom na Tále. Z Bystrej sa J. Opatrný preniesol do Mýta.

Podľa doterajších výskumov bol J. Opatrný najpodnikavejší spomedzi všetkých horehronských valchárov, aj keď jeho podnikavosť sa prejavovala skôr v množstve vystavaných zariadení ako v ich finančných úspechoch. Ovládal stolárske, tesárske i murárske práce, takže zariadenia si staval zväčša sám alebo len s malým počtom väčšinou nekvalifikovaných pomocníkov. Niekoľko rokov po prvej svetovej vojne, po nedorozumení s obcou, predal J. Opatrný zariadenia v Mýte a odišiel na Čierny Balog. Tu si vo Vydrove znovu postavil valchu s dvoma jamami, mlyn a pílu. I tu však mal po určitom čase nehody s úradmi, takže prenechal všetko synovi a z peňazí, ktoré mu syn vyplatil, žil určitý čas u svojej sestry vo Valaskej. Odtiaľto potom začal r. 1940 so svojím synovcom Jozefom Glonerom znovu stavať valchu v Polomke. Pri budove s valchou si zariadil aj miestnosť, v ktorej chcel počas sezóny valchovania bývať. V polomskej valche pracoval však J. Opatrný len jednu jeseň, pretože v potoku, na ktorom valchu postavil, bolo veľmi málo vody. Ani po tomto neúspechu sa však ešte celkom nevzdal. Pretože dobre poznal mlyny a mlynárov na širokom okolí, dohodovil sa s bacúšskym mlynárom Bubelínyim a pred koncom druhej svetovej vojny preniesol celé zariadenie do Bacúcha. Tu však pracoval len veľmi málo, pretože valchovanie prerušilo Slovenské národné povstanie a prechod frontu. Po vojne sa síce ešte pokúšal prácu obnoviť, no vzhľadom na svoj vek nestačil prácu vykonávať dosť kvalitne, takže ľudia mu už svoje tkaniny nezverili.

Až do posledných rokov pracovala aj valcha priamo v Brezne, už vlastne popri *gramplovaní*, ako jediná činnosť tunajšieho remeselníka-súkenníka Júliusa Gallu (†1963). Július Gallo pochádzal zo starej súkenníckej rodiny z Jelšavy. Už jeho otec sa presťahoval do Brezna a tu vykonával údajne ako prvý súkennícke remeslo.³⁹ Ešte i Július Gallo vykonával súkenníctvo ako svoje hlavné zamestnanie. Podstatne zmechanizoval otcovu dielňu a vyrábala celý rad súkenníckych výrobkov, ako súkno metrové, pokrovce, prikrývky i guby. Dodával tovar nielen pre najbližšie okolie Brezna, ale až do býv. Podkarpatskej Rusi. O intenzívnej remeselníckej výrobe svedčí dodnes aj celý dom J. Gallu. Dom má širokú bránu prispôbenú pre záprahy, dlhý úzky dvor a v dvornom trakte dielňu. I práce pre roľníkov, ako čuchranie vlny a valchovanie domáceho súkna, vykonávali sa tu strojovo. Preto aj niektorí gazdovia pokladali súkno valchované u Gallu za menejcenné — bolo údajne redšie a jeho farba bola skôr žltkastá ako biela. Do dielne J. Gallu chodievali s vlnenými tkaninami obyvatelia z dolných obcí Horehronia najmä po zániku mýtňanskej valchy. I v posledných rokoch,

³⁹ Ide o údaj informátora, hoci je ťažko možné predpokladať, aby v oblasti takého intenzívneho chovu oviec nejestvovali cechy súkenníkov. Súkennícky cech pre mesto Brezno však neuvádza ani I. Houdek v cit. práci.

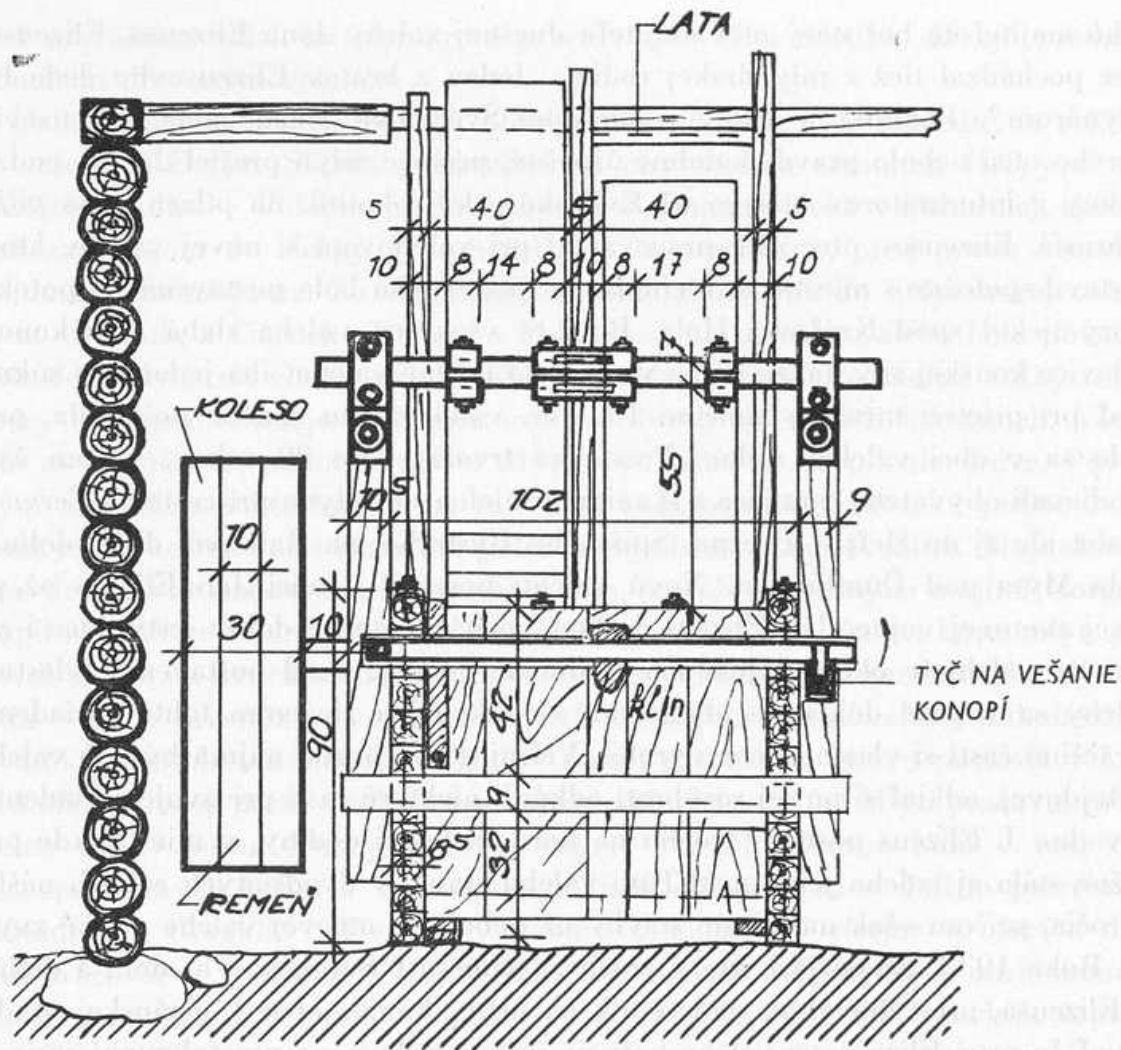
Obr. 14. Pôdorys valchy. Šumiac 1960

keď už väčšina váľch na Horehroní pracuje len veľmi zriedka, dávajú prednosť domácim dreveným valchám.

Ďalšou valchou na Horehroní, ktorá pracovala ešte aj v posledných rokoch, je valcha v Heľpe. Slúžila predovšetkým obyvateľom samotnej Heľpy a najbližšieho okolia — Polomky a Závadky. Keď zanikla valcha v Pohorelej, chodievali za súknom do Heľpy aj Pohoreľčania, a prechodne, pred prvou svetovou vojnou, aj Šumiačania. Zo vzdialenejších obcí chodievali do heľpianskej valchy aj zo Strelník, z Čierneho Balogu a Polhory. I heľpianska valcha bola pôvodne súčasťou mlyna na vodný pohon. Išlo na vtedajšie časy o pomerne veľký mlyn, ktorý mlel podľa údajov informátorov na dvoch až šiestich kameňoch. Vodná sila sa tu súčasne, podobne ako v Mýte, využívala aj na pílenie dreva. Pôvodným majiteľom tohto komplexu zariadení bola bohatá gazdovská rodina z Polomky. Držiteľom zariadenia bol jeden z jej členov Emil Kubina. Majiteľ však pravdepodobne nehospodáril najúspešnejšie, pretože nasledujúci majiteľ Gorgulič kúpil r. 1919 celé zariadenie na dražbe. Gorgulič uvádza, že pri kúpe mlyn pracoval už len na dvoch kameňoch, hoci sám sa pamätá aj na rozsiahlejšiu výrobu. Píla — *gátor* prestala pracovať už r. 1910 a Gorgulič bol poverený mikulášskym podnikateľom-drevárom pílu výhodne kúpiť, rozobrať a znovu postaviť v Lipt. Mikuláši. Píla sa preto z celého komplexu oddelila najskôr. Mlyn pracoval pravidelne ešte i počas druhej svetovej vojny. Pri toku Hrona bolo v tom čase viacero vodných kolies s vybudovaným náhonom, haťou a ďalším potrebným zariadením. Gorgulič bol vyučený strojný zámočník — *slosjar strojovi* a dlhší čas pracoval v garbiarni v Lipt. Mikuláši. Kúpou heľpianskeho zariadenia sa chcel osamostatniť a predpokladal, že ako strojník bude môcť podnik úspešne rozvinúť. V skutočnosti však tento jeho plán zmarila kríza a celková nepriaznivá hospodárska situácia. Bývalý majiteľ E. Kubina si zariadenie pôvodnej valchy zobral. Gorgulič si preto najprv prenajal valchu od matky breznianskeho súkenníka Gallu, ktorý bol v tom čase v ruskom zajatí, a zložil ju v Heľpe. Neskôr valchu odkúpil, no r. 1941 postavil toto zariadenie nové. Základnú prácu pri váľaní vykonával sám Gorgulič, no počas sezóny mu pravidelne chodieval pomáhať miestny cigánsky občan, ktorý sa postupne zaučil do všetkých prác súvisiacich s valchovaním. Pri prácach vypomáhala aj Gorguličova rodina. Od r. 1948, keď Gorgulič ako 78 ročný ochorel, zaoberá sa valchovaním jeho zať Polák, dcéra a vnuk už celkom samostatne. Gorguličov vnuk pracuje ako robotník v továrni v Závadke a svoje skúsenosti z továrne využíva aj pri opravách zariadenia valchy. Sezóna váľania sa však čoraz viac skraca, pretože výroba vlnených tkanín upadá, „*ľud'ja to zanahavajú*“, a tak ani údržbe zariadenia valchy sa už majitelia veľmi nevenujú. Valcha má preto najmä mimo sezóny vzhľad opusteného a nepoužívaného objektu.

Dodnes je na Horehroní činná aj valcha v Šumiáci. Valchovanie má v tejto obci pomerne dlhú tradíciu, pretože okrem váľch priamo v obci spomínajú informátori aj valchu pri mlyne na Hrone, zvanom *U Brezički*. Jeho budovy stoja dodnes opustené pri ceste z Červenej Skaly do Šumiaca. I zistiteľne najstaršia valcha priamo v obci bola, podobne ako už spomínané valchy, súčasťou mlyna.

Jeho majiteľom bol starý otec majiteľa dnešnej valchy Jána Elizeusa. Elizeusov otec pochádzal tiež z mlynárskej rodiny. Jeden z bratov Elizeusovho deda bol mlynárom v Polomke a druhý v dnešnom Švermove. Gazdovanie Elizeusovho starého otca nebolo pravdepodobne úspešné, pretože mlyn prešiel do rúk cudzej rodiny a informátorov otec sa už živil skôr ako robotník na pílach, a to *piljar* a *brusič*. Elizeusov otec ešte pracoval aj pri valchovaní v novej valche, ktorú postavil spoločne s miestnym rehtorom. Táto valcha bola postavená na potoku, ktorý tiekol spod Kráľovej Hole. Bola to však len valcha slabá, s výkonom polovice konskej sily, takže naraz v nej bolo možné valchať iba jeden kus súkna. Keď pri prietrži mračien koncom 19. stor. voda valchu značne poškodila, prestalo sa v obci valchať úplne. Prestávka trvala skoro 30 rokov. V tom čase chodievali obyvatelia Šumiaca s tkaninami nielen do mlyna pri ceste na Červenú Skalu, ale aj do Heľpy, Brezna, Spišského Bystrého, na Ratkovú, do Podolínce a do Mýta pod Ďumbierom. Novú valchu postavil v obci Ján Elizeus až po prvej svetovej vojne. Ján Elizeus dodnes pozná pomerne dobre jestvujúce i zaniknuté valchy v okolí, najmä ich technické detaily. Pred postavením vlastnej valchy sa vopred dôkladne oboznámil s funkciou a zložením tohto zariadenia a väčšinu častí si vlastnoručne vyrobil. Veľmi dobre pozná najmä bývalú valchu v Rejdovej, odkiaľ si po jej rozobratí odkúpil niektoré časti pre svoje zariadenie. Pôvodne J. Elizeus postavil valchu na hornom konci dediny, v mieste, kde približne stála aj valcha jeho otca. Túto valchu staval v dvadsiatych rokoch nášho storočia, pričom však na mieste stavby už neboli po otcovej valche nijaké zvyšky. Roku 1933, po požiari, ktorý zničil značnú časť Šumiaca a aj dom a dielňu J. Elizeusa, presťahoval sa remeselník na nižný koniec obce k cigánskej osade. Zatiaľ čo prvá Elizeusova valcha bola na vodný pohon, po presťahovaní zariadil dielňu strojmi. Najprv používal naftový dieselový motor, ktorý neskôr vymenil za elektrické dynamo. J. Elizeus pracuje totiž aj ako stolár, tokár, tesár a šindliar, takže strojové zariadenie využíva aj pri týchto prácach. Je takto skutočným príkladom úžasnej všestrannosti horehronského robotníka, ku ktorej ho nútili takmer stále neisté hospodárske pomery na Horehroní. J. Elizeus totiž nevlastní nijakú pôdu, živil sa preto výlučne námedznou prácou. Chodieval na sezónne poľnohospodárske práce do Maďarska a do pohraničných obilninárskych oblastí, pracoval ako drevorubač, ako míner pri stavbe železnice a 23 rokov bol zamestnaný ako brusič na píle. Všetky ďalšie už uvádzané práce vykonával doma po zamestnaní. J. Elizeus vyniká vyspelým technickým myslením a neobyčajnou zručnosťou. Pri zariaďovaní valchy na dieselový motor vychádzal zo svojich pozorovaní a znalostí, ktoré získal pri práci a návštevách na pílach v Brezne, Ružomberku, Ratkovej. Pri stavbe valchy používal vopred premyslený a nakreslený plán. Zariadenie na dieselový motor malo pri valchovaní ešte aj tú výhodu, že nebolo potrebné osobitne zohrievať vodu na plstenie, pretože ju dostatočne ohrieval chladič motora. Začiatkom druhej svetovej vojny nedostatok nafty prinútil J. Elizeusa zameniť dieselový motor elektrickým dynamom, s ktorým pracuje dodnes. Aj dnešná šumiacka valcha stojí pri tečúcej vode, no pri valchovaní sa voda používa len na polievanie súkna v plstiacej kadi a nie ako

Obr. 15. Predný pohľad na valchu, Šumiac 1960

pohonná sila. Terajšie umiestenie celého zariadenia má i tú výhodu, že potôčik zásobujúci valchu vodou sa napája z teplého prameňa, takže nikdy celkom nezamrzne. Vodu možno teda používať na valchovanie v zime aj v lete. Dnešná valcha pracuje predovšetkým pre obyvateľov Šumiac. Z okolia si donášajú do valchy najviac obyvatelia Švermova, Pohorelej i Polomky, zriedkavejšie aj obyvatelia Rejdovej, kde valcha zanikla po druhej svetovej vojne, z Muráňa, z dedín od Revúcej, najmä z Muránskej Zdychavy.

Okrem už spomínaných váľ pracovala aj pre Horehroncov, najmä pre obyvateľov Švermova, intenzívnejšie i valcha v Spišskom Bystrom (bývalých Kubachoch). Navštevovali ju najmä, kým nezačala pravidelne pracovať valcha v Šumiaci. Majiteľ kubašskej valchy si podľa údajov švermovských informátorov chodieval pre tkaniny do dedín aj sám. Prišiel do dediny na voze, obišiel domácnosti, naložil označené kusy vlnených tkanín a keď boli tkaniny splstené (*sfolované*), doviezol ich nazad majiteľom. Podrobnejšie údaje, ktoré je možné o tejto valche získať iba priamym výskumom u majiteľa, nemáme, pretože ide o obec, ktorá už nepatrí do oblasti Horehronia. Budeme ho môcť získať iba

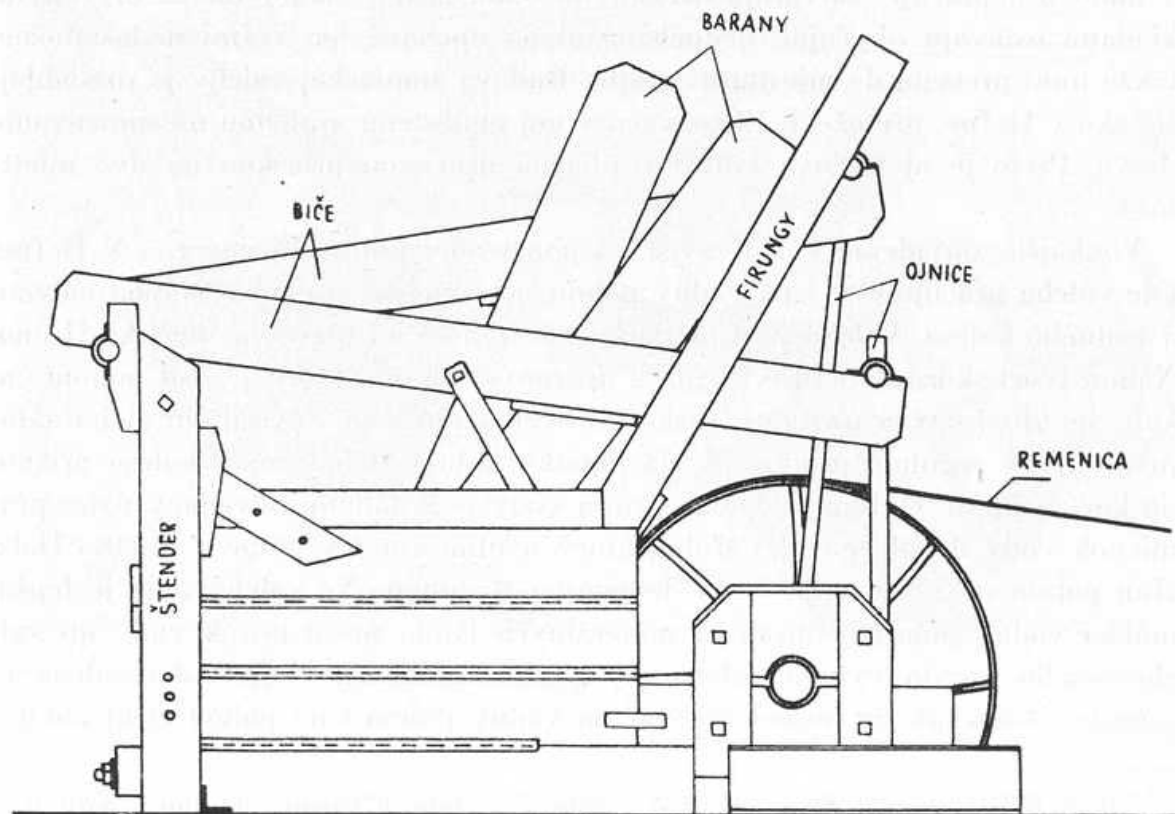
ďalším systematickým výskumom týchto zariadení, ktorý bude nadväzovať na výskum na Horehroní.

Bývalí zamestnanci valchy v Mýte pod Dumbierom spomínajú, že aj jeden zo zamestnancov mýtňanskej pily sa pokúšal koncom predmníchovskej republiky v Beňuši zostrojiť valchu. Išlo o Ladislava Plieštika, ktorý postavil valchu na elektrický motor. Jamu si dal pôvodne urobiť z liatiny v Podbrezovej, no tá sa mu pri práci neosvedčila, pretože sa mu v nej súkno dostatočne neprevracalo. Kovovú jamu nahradil potom dreveným pňom s dvoma jamami a s drevenými kladivami. Okrem Plieštikovej valchy v Pôbišove spomínajú niektorí starší informátori aj valchu v mlyne pri ceste do Braväcova. Pracovala však len veľmi krátko, pretože sa údajne veľmi rýchle pokazila. No ani Plieštikova valcha nepracovala dlho, pretože mala akúsi konštrukčnú chybu a súkno sa v nej trhalo. Ladislav Plieštik aj žiadal pracovníkov mýtňanskej valchy o pomoc pri oprave a prestavbe, no vtedajší majiteľ zariadení v Mýte zrejme z konkurenčných dôvodov pomoc nepovolil. Po tomto neúspechu L. Plieštik priniesol nezvalchované tkaniny do Mýta a hotové odovzdal svojim zákazníkom.

Niektorí informátori spomínajú, že valcha bývala aj v Pohorelej pri hlavnej hradskej. No keď vyhorela, nebola viac obnovená. Pohorelskú valchu spomínali aj obyvatelia Gemera, konkrétne zo Slavošoviec, ktorí vraj tiež nosievali svoje vlnené tkaniny váľať na Pohorelú, hoci mali bližšie valchu v Rejdovej.

V blízkom okolí pracovala ešte aj valcha vo Valaskej. Bola údajne tiež na vodný pohon ako súčasť mlyna, pracovala však len niekoľko rokov po prvej svetovej vojne.

Obr. 16. Technický náčrt valchy. Šumiac 1960

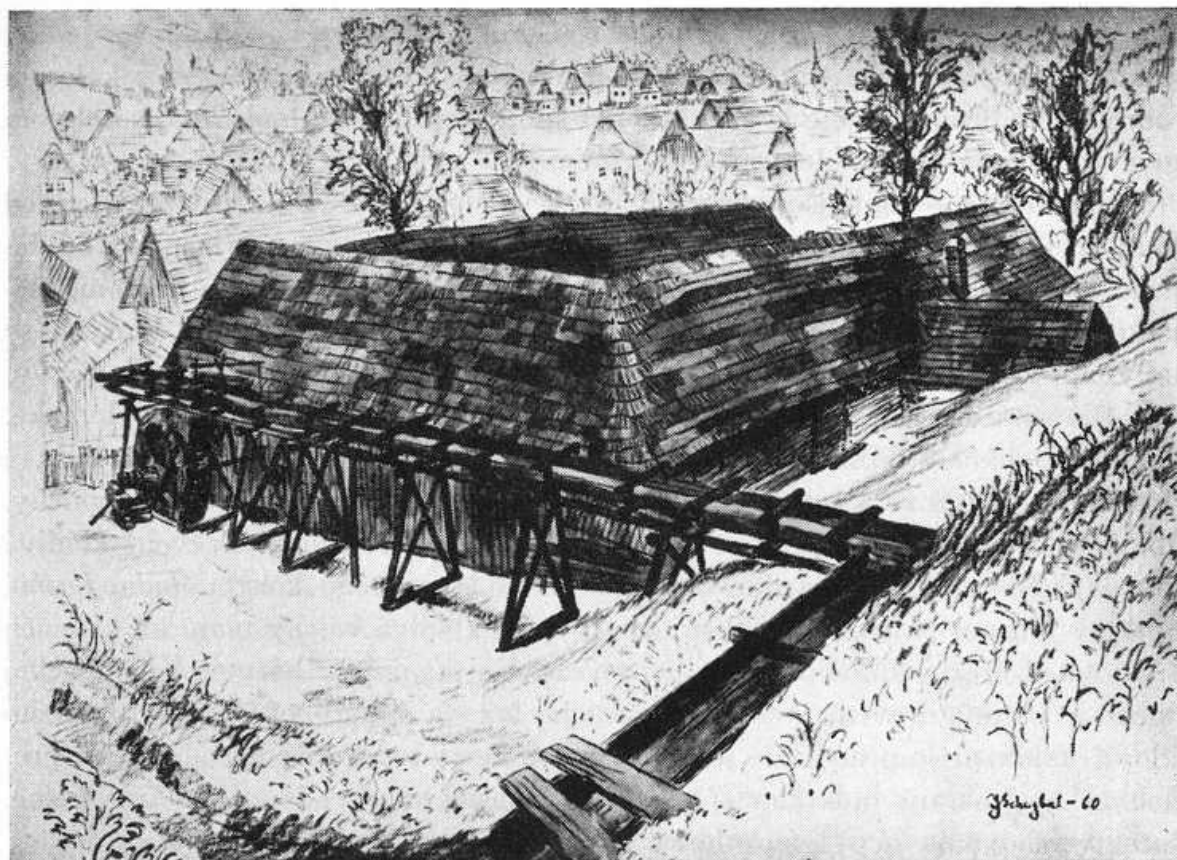

Z doteraz uvedených príkladov sme mali teda možnosť vidieť, že v počiatočných štádiách svojej existencie bývali valchy takmer zákonite súčasťou vodných mlynov, prípadne celého komplexu zariadení využívajúcich vodnú energiu — ako boli okrem mlynov i píly. Od obdobia prvej republiky však badať pri valchách postupný prechod na novšie pohonné hmoty, najmä naftu, a v neskoršom období elektrinu a drevný plyn.

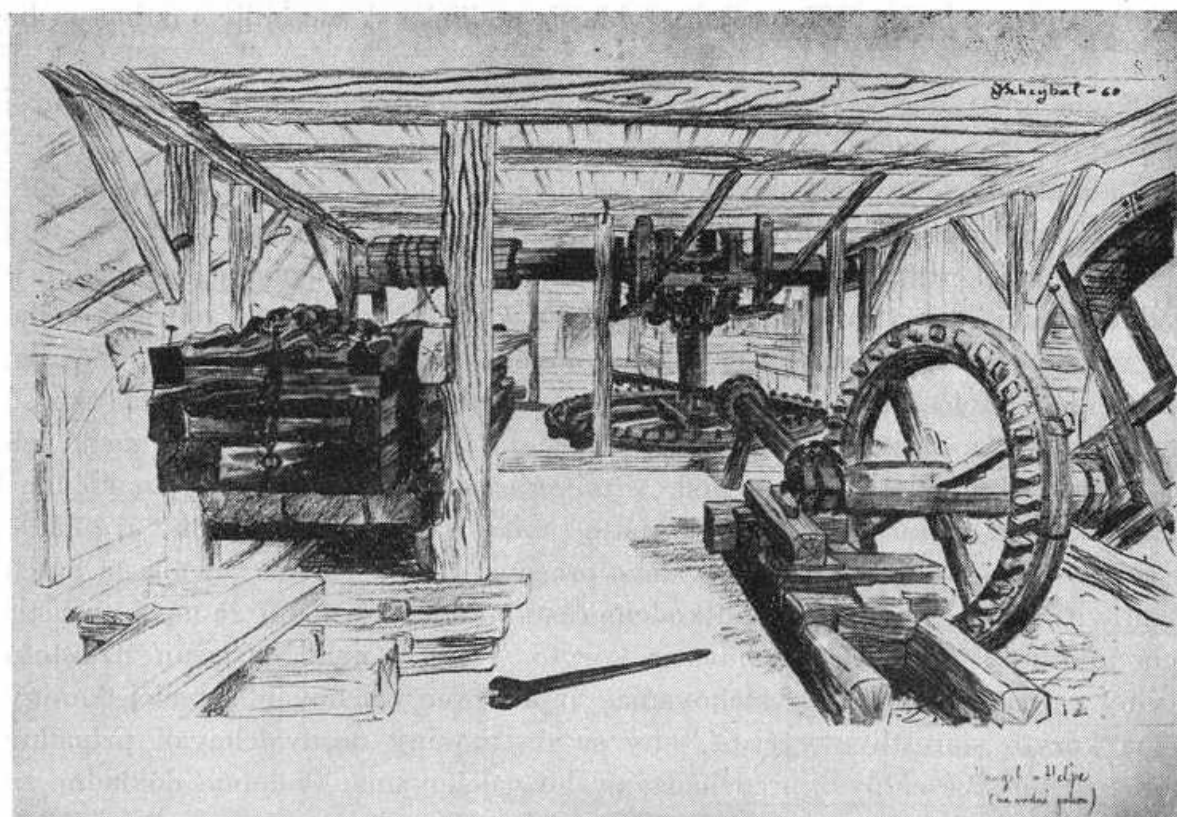
Vnútorne zariadenie dodnes jestvujúcich váľch na Horehroní je pomerne rovnaké najmä preto, že rovnaký technologický postup vyžaduje približne rovnaké pomôcky a ich rozmiestenie. Vnútorne i vonkajšie zariadenie váľch si preto opíšeme podľa toho, ako sme ho videli pri priamom výskume v teréne. Odlišná je iba valcha v Brezne, kde je však aj iný technologický postup vyslovene remeselníckeho charakteru. Valcha v Brezne, ako sme už spomínali, je súčasťou celkovej súkenníckej dielne, zatiaľ čo valchy v horehronských dedinách sú samostatné zariadenia. Svojím pracovným zameraním ako aj vnútorným i vonkajším vzhladom sú veľmi blízke valchám, ktoré sa nám dodnes zachovali aj na inom území Slovenska.⁴⁰ Práve tieto valchy slúžia výlučne potrebám roľníckeho obyvateľstva a zaujímajú nás predovšetkým. Budeme teda vychádzať z materiálu získaného najmä výskumom váľch v Heľpe a na Šumiaci. Tieto dodnes ešte sezónne činné valchy sú umiestené v samostatných budovách, ktoré sa vonkajším vzhladom ponášajú na ostatné horehronské hospodárske staviská. Dielňa je umiestená približne na ploche 4,5×4 m. Heľpianska valcha je v budove z lomového kameňa, jej múry sú omietnuté a obielené. Je postavená bokom od ostatných obytných i hospodárskych budov. Šumiacka valcha je postavená z dreva zrubovou technikou, má len malé oblôčky bez skiel, ktoré sa v čase, keď sa v budove nepracuje, zatvárajú drevenými obločnicami. Škáry medzi drevenými kladami ostávajú obyčajne neupchané alebo upchané len veľmi nedostatočne, takže nimi presvitá do miestnosti svetlo. Budova šumiackej valchy je rozsiahlejšia ako v Heľpe, pretože J. Elizeus má v nej umiestenú aj dielňu na spracovanie dreva. Preto je aj budova vnútri rozdelená drevenou priečkou na dve miestnosti.

Vonkajšie zariadenie váľch závisí od používanej pohonnej energie. V Heľpe, kde valcha pracuje ešte i na vodný pohon, je pomerne rozsiahla stavba náhonu a vodného kolesa. Valcha stojí pri jarku odrazenom od hlavného riečiska Hrona. Náhon tvorí skoro 2 m široký žľab z drevených dosák, ktorý je nad pohonným kolesom rozšírený a uzavretý ťažkou drevenou doskou. Zdvihnutie alebo sklopenie dosky reguluje prúd vody na lopatky kolesa alebo ponad koleso priamo do koryta jarku. Okrem hlavného prúdu vody je z náhonu odvedený úzky pramienok vody do plechového žľabu, ktorý naplňa kotol v budove valchy. Ďalší žľab potom odvádza teplú vodu do jamy s tkaninou. Na valchovanie je lepšia mäkká voda, s malým obsahom minerálnych látok, preto prítok vody do valchovacieho koryta vyberá valchár aj z tohto hľadiska. Heľpianska valcha je skonštruovaná tak, že môže pracovať na vodný pohon i na pohon elektromoto-

⁴⁰ Pozri bližšie prácu P. Stanu citovanú v pozn. 7 a prácu J. Langra citovanú v pozn. 9.

Obr. 17. Vodný náhon s gazdovstvom, v ktorom je umiestený mangel. Heľpa 1960

Obr. 18. Vnútro budovy mangľa s prevodovým systémom a mangľovacou debnou. Heľpa 1960

rom. Hriadeľ, ktorým sa prenáša pohyb na ramená kladív valchy, je na jednej strane spojený s vonkajším dreveným ozubeným kolesom spojeným s kolesom vodným. Na druhej strane je však hriadeľ spojený priamo v budove aj s kolesom kovovým, poháňaným elektrickým prúdom.

V Šumiaci je z vonkajšej strany budovy valchy iba žľab na prívod a odvod vody. Vnútri budovy vedie vodu zúžený žliabok (*žľabok, rizňa*) popod odkladaciu lavicu do nádrže na vodu. Odtiaľ sa voda nalieva do kotla vedrom, prípadne sa používa na iné účely, napr. na ochladzovanie čapov, v ktorých sa pohybujú kladivá valchy.

Ďalšie vnútorné zariadenie váľch je už v oboch prípadoch takmer rovnaké. Kolesom poháňaný kľukový hriadeľ otáčaním dvíha kovové ramená (*biče*), ktoré súčasne pohybujú ťažkými drevenými kladivami (*baran, hámrík, stupi*) valchy. Obe horehronské valchy pracujú len s dvoma bicími kladivami. Drevené kladivá dopadajú šikmo v tupom uhle do rozmerného dreveného koryta (*lada, kasňa, jama*), v ktorom je namočená tkanina. Drevené kladivá valchy majú na koncoch stupňovité zárezy, ktoré podporujú prevracanie tkaniny v koryte. V šumiackej valche je predná drevená stena valcovacieho koryta pohyblivá. Jej klady možno sklopiť, takže prístup do kade je pohodlnejší. Je to totiž dôležité najmä pri prekladaní a vyberaní mokrého súkna, ktoré nasiaknuté vodou je veľmi ťažké. Počas valchovania sú sklopné dosky zaistené železnou platňou.

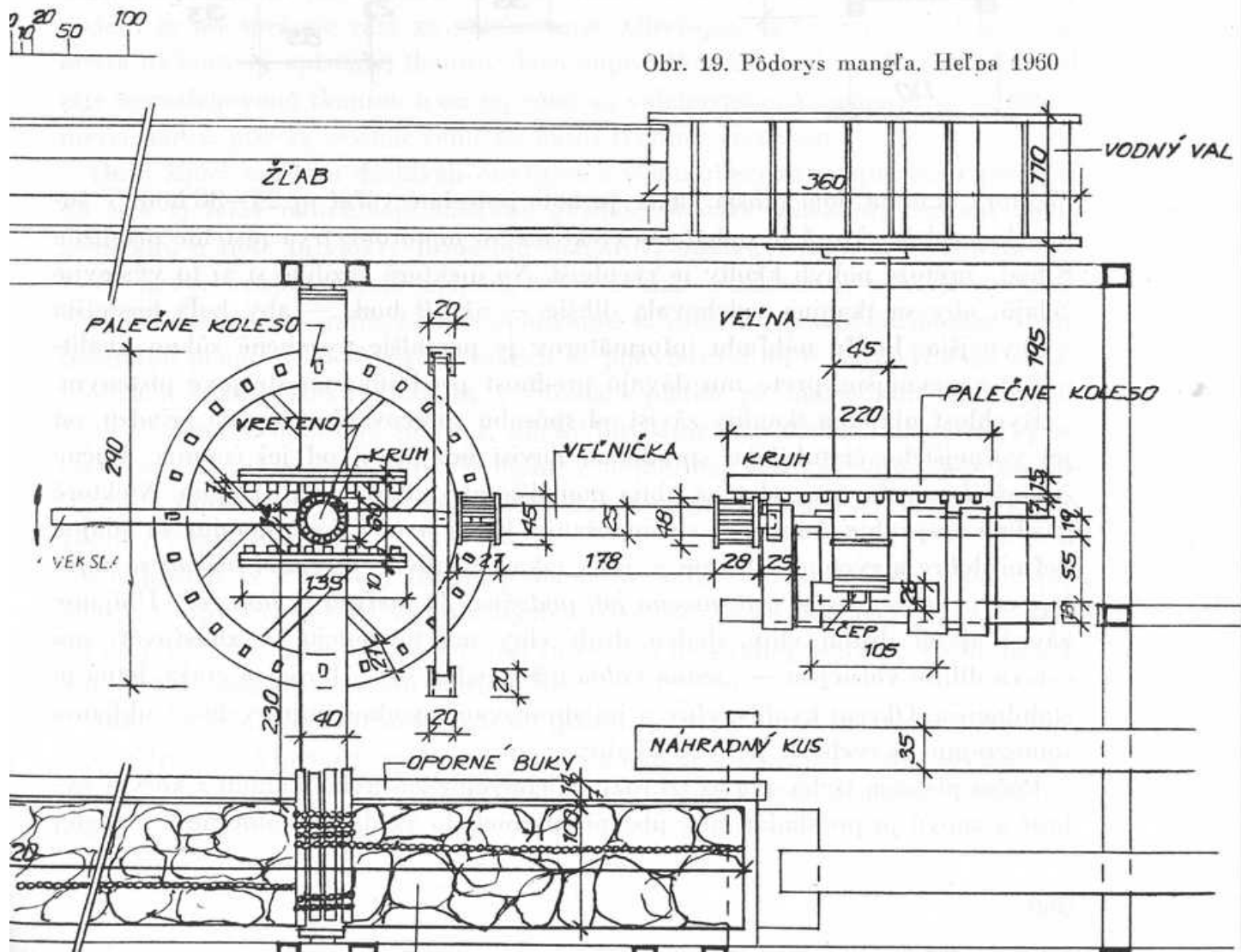
Jednotlivé drevené časti valchy sú z dubového dreva, ktoré je dosť ťažké práve na tieto ciele a súčasne dobre vzdoruje vlhkosti. Pre nedostatok tvrdého dreva na Horehroní bol však napr. J. Elizeus nútený použiť na niektoré časti valchy aj drevo bukové. Toto však rýchlejšie podlieha skaze, hnije a najmä sa ho ľahšie chytá huba.

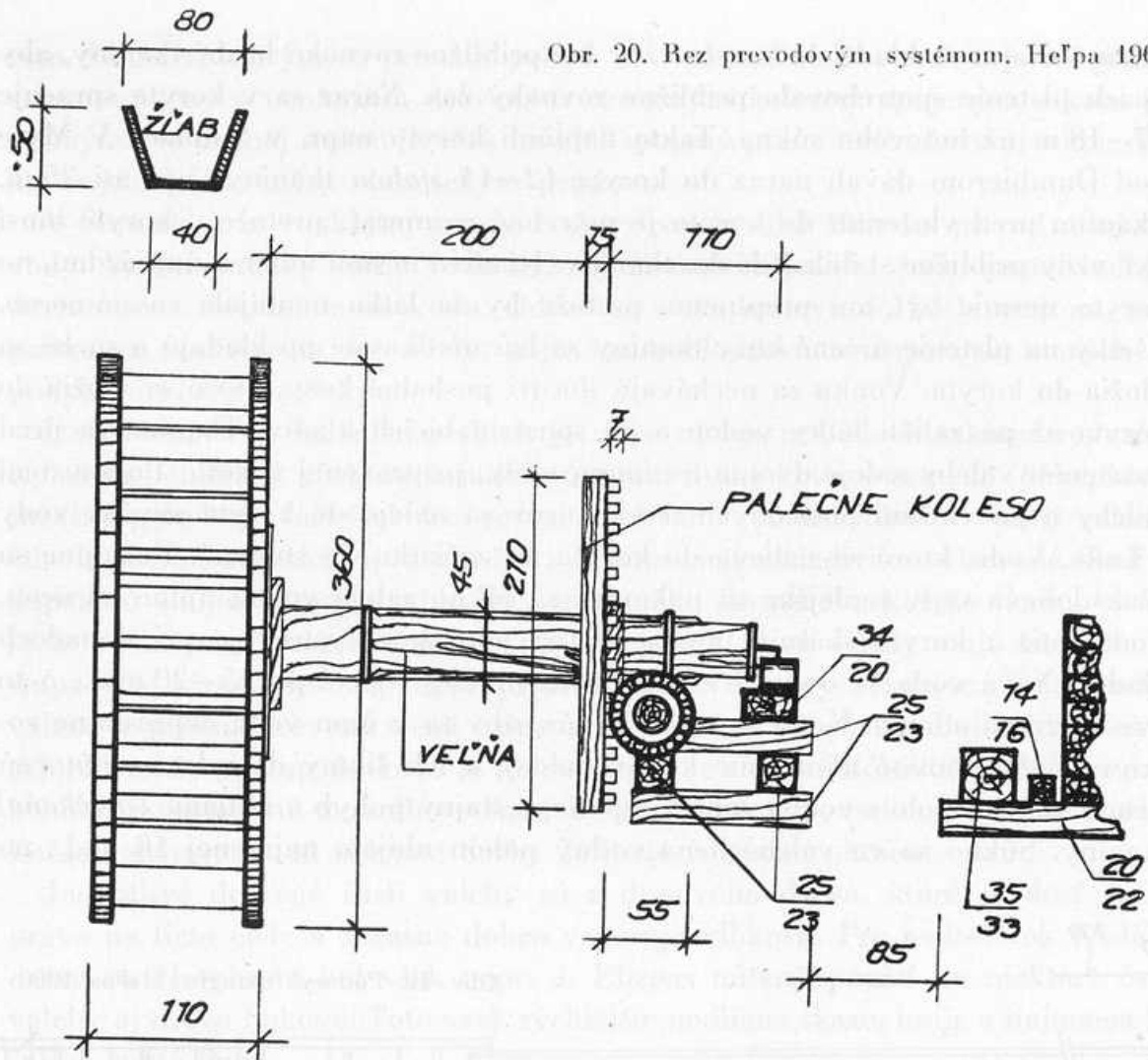
Okrem opísaného základného zariadenia je v budove neďaleko valchovacej nádrže drevená lavica z drúčikov (*prič*), na ktorú sa odkladá mokré súkno pri prekladaní, skladaní a pod. Súkno sa necháva na lavici aj po vyvalchovaní, aby voda z neho aspoň čiastočne odtiekla. Preto sú medzi drúčikmi medzery, aby voda na lavici nestála. Ďalšou nevyhnutnou časťou zariadenia je z tehál, prípadne z kameňov vymurovaná pec s kotlom (*kotel*), v ktorom sa zohrieva voda. Vo valche býva obyčajne ešte nejaká nádoba na prelievanie vody, sedadlo, lavica alebo stolček na sedenie a odkladanie drobných potrieb valchára, ako sú ceruzky, miera, zošit, do ktorého sa zaznačujú prijaté kusy tkaniny, mená ich majiteľov, vlastnícke znaky a pod. V miestnosti býva obyčajne aj naukladané drevo, ktorým sa kúri pod kotlom, klát a sekera na rúbanie, prípadne aj píla.

Každoročne, kým sa začne vo valche pracovať, treba celé zariadenie na prácu pripraviť. Treba popopravovať poškodené časti, niektoré vymeniť za nové, vyčistiť celú miestnosť a najmä valchovacie koryto. Treba z neho odstrániť nečistotu a vlny z predchádzajúceho valchovania. Najmä pred valchovaním bielej tkaniny treba koryto starostlivo vyčistiť, aby sa do tkaniny nezavalchovali prípadne čierne alebo sivé chlpy z predchádzajúceho valchovania. Podobne dôkladne sa vyčistí aj lavica, na ktorú sa tkanina kladie. Domácu vlnenú tkaninu, ktorú ženy donesú do valchy, roztriedi valchár podľa hrúbky vlny, z ktorej je tkanina

utkaná. Naraz sa kladú do koryta vždy len približne rovnako hrubé tkaniny, aby aj ich plstenie spotrebovalo približne rovnaký čas. Naraz sa v koryte spracuje 17–18 m už hotového súkna. Takto naplňali koryto napr. v Šumiaci. V Mýte pod Ďumbierom dávali naraz do koryta 12–14 *sjahou* tkaniny, čiže asi 25 m. Tkaninu pred vloženíom do koryta je potrebné rozmerať, pretože v koryte musí byť vždy približne stabilná dávka tkaniny. Kladivá nesmú udierať naprázdno, no koryto nesmie byť ani preplnené, pretože by sa látka neubíjala rovnomerne. Všetky na plstenie určené kusy tkaniny sa harmonikovite poskladajú a suché sa vložia do koryta. Vonku sa nechávajú iba tri posledné kusy, ktoré sa vložia do koryta až po zaliatí látky vodou a po spustení bicích kladív. Tkanina sa pred spustením valchy zaleje dvoma tretinami vody, pripravenej v kotli. Po spustení valchy a po vložení posledných troch kusov sa naleje do koryta zvyšok vody z kotla. Voda, ktorá sa nalieva do koryta na začiatku, je studená. Postupne sa však dolieva vždy teplejšia, až nakoniec sa súkno zaleje vodou úplne horúcou. Voda totiž z koryta škárami medzi klátni odteká a vystrekuje pri dopadoch kladív. Nová voda sa dolieva z kotla zastavaného v peci po 15–20 min., a to dve-tri vedrá odrazu. Kotol sa stále doplňa, aby sa v ňom voda neprestajne zohrievala. Stupňovité ukončenie kladív valchy a ich šikmý dopad na vnútornú stranu koryta spolu s vodou zapríčiňuje neprestajný pohyb a ubíjanie (*močkaňe*) tkaniny. Súkno sa vo valchách na vodný pohon ubíjalo najmenej 16 hod., no

Obr. 19. Pôdorys mangfa. Heľpa 1960

niektorá tkanina bola tuhšia, takže ju bolo potrebné váfať aj 24–36 hod. V šumiackej valche, ktorá je poháňaná elektrickým motorom, trvá plstenie približne 8 hod., pretože pohyb kladív je rýchlejší. No niektoré gazdiné si aj to výslovne želajú, aby sa tkanina valchovala dlhšie — až 10 hod. — aby bola hustejšia a pevnejšia. Podľa náhľadu informátorov je pomalšie vyrobené súkno kvalitnejšie a pevnejšie, preto mu dávajú prednosť pred súknom strojovo plstným.

Rýchlosť ubíjania tkaniny závisí od spôsobu spracovania vlny na priadzu, od jej voľnejšieho či tuhšieho spradenia. Závisí údajne aj od jej česania. Ručne česaná (*krampľovaná*) vlna sa ubíja pomalšie ako vlna česaná strojom. Niektoré gazdiné vraj robia tkaninu aj s primiešaním kozej srsti. Takáto tkanina sa údajne veľmi dobre a rýchlo plstí, nie je však taká trvanlivá — „kozací postau sa zafoluje aj v zimnej vode, a to mocno jak podošva. Za hodinu je hotovô!“ Ubíjanie závisí aj od druhu vlny. Jeden druh vlny má tendenciu sa zhusťovať, iná ostáva dlhšie voľnejšia — „jedna volna uží a jedna širí“. Jarná sa zráža, letná je stabilnejšia. Okrem kvality vlny a jej spracovania podmieňuje rýchlosť ubíjania samozrejme aj rýchlosť pohybu kladív.

Počas plstenia treba dva až tri razy valchovanie zastaviť, tkaninu z koryta vybrať a znovu ju prekladať, aby plstenie prebiehalo všade rovnomerne a po celej

ploche tkaniny. Pri prekladani sa mení aj umiestenie tkaniny v koryte. Pri valchách na vodný pohon sa tkanina vyberá približne každé 4 hod. V šumiackej valche sa tkanina vyberá prvý raz po 1—1,15 hod. valchovania. Pri vyberaní tkaniny počas ubijania treba pokrútené a poprevracané, pokrkvané kusy porozkrúcať, každý kus osobitne povystierať a znovu poskladať. Keď sa tkanina vyberie, uvoľnené chlpy, ktoré v koryte ostali, sa povyberajú a položia sa na ohyb sklopnej dosky a do škár, aby sa utesnili a aby voda z koryta pomalšie odtekala. Počas prekladania tkaniny valchár natiera čapy a hlavice zariadenia kolomažou, dnes už častejšie kupovaným mazadlom na stroje.

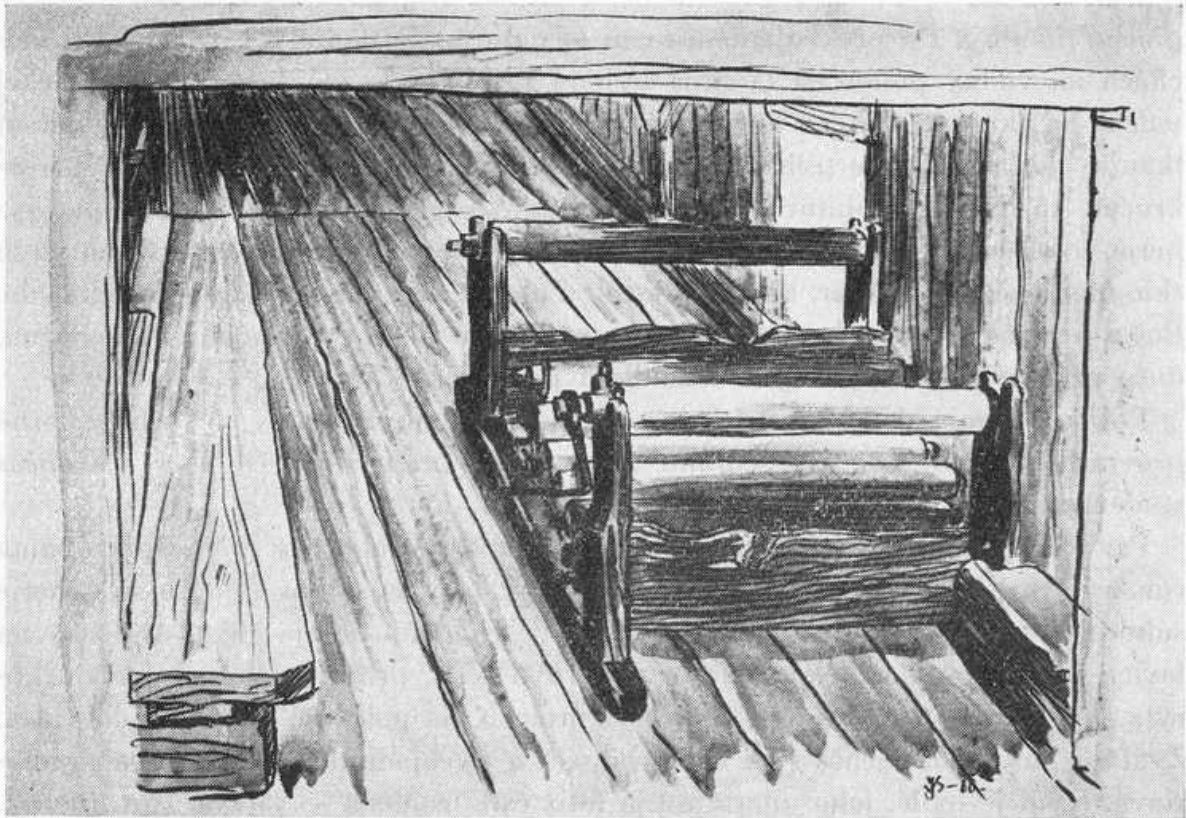
Počas ubijania dozerá valchár na pravidelný pohyb kladív, na rovnomerné prevracanie tkaniny a na ochranu čapov pred prehriatím. Oblieva ich občas studenou vodou z nádrže.

Prv kým sa tkanina z valchy vyberie, podloží ju valchárov pomocník oboma rukami a valchár stroj zastaví. Predná doska valchy sa sklopí a na ňu sa vyberie súkno. Vodou nasiaknuté ťažké kusy súkna vyhadzujú dvaja chlapi z dosky na lavicu a tretí pomocník, obyčajne valchárova žena, prihrňa súkno k okraju koryta. Každý kus treba vybrať osobitne, preložiť na polovicu a skrútiť do valca. Zváňané súkno sa necháva na lavici odtiecť a vychladnúť. Až potom sa premeriava. Kým je teplé, jeho miera nie je totiž ešte ustálená — „*ňema istu mjeru*“. Valchár po ukončení valchovania obyčajne odkáže majiteľkám, že majú súkno už hotové. Súkno premeriava valchár väčšinou až v prítomnosti gazdín, aby vedeli, že im správne ráta za valchovanie. Obyčajne sa totiž platí od bežného metra už hotovej, splstenej tkaniny, hoci napr. súkenník Gallo v Brezne meriaval ešte nezvalchovanú tkaninu a od tej ráatal za valchovanie. V prípade, že sa súkno meria naraz, píše si valchár cenu na okraj tkaniny ceruzkou.

Dnes žijúci valcháři dostávali obyčajne i v minulosti za svoju prácu peniaze, no ešte aj teraz nahrádzajú niektoré gazdiné peniaze mliekom, maslom alebo zemiakmi a tieto produkty prinášajú majstrovi dovtedy, kým si dlžobu za váňanie nevyrovnajú. Najmä majstri, ktorí nemali gazdovstvo, si niekedy sami žiadali za prácu naturálie. Cena valchovania sa menila s celkovou momentálnou hodnotou peňazí. V posledných rokoch sa pohybovala od 6 do 26 Kčs za meter hotového súkna. Roku 1959 sa v Šumiaci platilo za meter hotového súkna 16 Kčs. Ženy si odnášajú súkno z valchy obyčajne ešte vlhké a doma ho vyvesené na plote dosušajú. Ani u jedného z horehronských valchárov som sa nestretla s rámom na vypínanie vlhkého súkna, ktorý používali remeselnícki súkenníci v mestečkách.

Pri plstení sa z tkaniny uvoľňuje pomerne veľké množstvo vlny. Napr. valchár z Heľpy uvádza, že v posledných rokoch sa mu za rok nazbieralo aj 25—50 kg tejto odpadovej vlny. Valcháři ju ešte aj po druhej svetovej vojne predávali ako odpadovú surovinu starinárom.

Tkanina sa pri valchovaní zráža do dĺžky o tretinu až polovicu, do šírky viac ako o tretinu. Vlnená tkanina pred ubitím meria na šírku 90 cm, po ubití asi 54 cm, čo prirodzene je ovplyvnené aj už spomínanými kvalitami základnej suroviny a jej spracovaním.

Obr. 21. Valce na navíjanie plátna pred mangľovaním. Heľpa 1960

Tkaniny, ktoré gazdiná prináša do valchy, sú označené najrôznejším spôsobom. Väčšinou si gazdiné prišívajú na okraj tkaniny kúsok látky zo starej odevnej súčiastky alebo inej textilie, najmä kartúnovej alebo barchetovej, starú potrhanú výšivku z goliera, košele alebo čepca, alebo si na okraj tkaniny priviažu vrkôčik, upletený z farebných handričiek alebo farebných nití. V minulosti, keď sa valchovalo väčšie množstvo súkna, používali valcháři aj čísla vyšívané na stužke alebo handričke. Čísla vyšívajú ženy z rodiny majiteľa valchy. To isté číslo si zapisoval valchár k menu zákazníka aj s udaním počtu valchovaných kusov. Niektorí používali aj kovové ciaočky s vytlačenými číslami. Takáto evidencia bola potrebná v minulosti, keď, ako udával napr. J. Elizeus, sa do roka spracovalo aj 500 kusov súkna. Takýto počet vyžadoval prirodzene takmer nepretržitý chod valchy, hoci vtedy tiež bývali obdobia, keď sa valchovalo intenzívne, často nepretržite vo dne aj v noci, a na druhej strane obdobia, keď valcha úplne stála. Valchovanie, podobne ako temer všetky ostatné remeselné práce na Horehroní, malo vždy sezónny charakter. Dnes jestvujúce valchy na Horehroní pracujú už len občas, obyčajne na jar a na jeseň. Väčšie množstvo súkna sa spracúva v neskorej jeseni a začiatkom zimy, v novembri a decembri, zatiaľ čo na jar sa pracuje len asi mesiac, aj to s prestávkami. Ešte počas prvej republiky a druhej svetovej vojny sa začínalo jesenné valchovanie už v októbri, ba často pracovali valchy skoro nepretržite od septembra až do januára. Pokles výroby domácich vlnených tkanín však z roka na rok očividne pokračuje. Keď sa valchárovi výnimočne nazbiera potrebné množstvo súkna, raz alebo dva razy uvedie do chodu

valchu aj cez leto. Celkový čas venovaný ročne výrobe súkna nepresahuje však dnes už 4—5 týždňov.

Majitelia váľch odvádzať vždy za svoje zariadenia dane. Dodnes ostala napr. heľpianska valcha ako majetok súkromníka, zatiaľ čo valcha v Šumiaci je súčasťou miestneho hospodárstva a valchár od každého metra odovzdáva miestnemu národnému výboru 5 Kčs.

Valchovanie nevyžadovalo nikdy veľký počet pracovných síl. Pracovali tu obyčajne dve osoby, ba počas valchovania stačil na všetko sám majiteľ valchy, pretože iba dozeral na mechanizmus a dolieval vodu do koryta. Iba pri zastavovaní valchy, prekladaní súkna a pod. boli potrební pomocníci. Valchárom obyčajne pomáhajú najbližší príbuzní — manželka a deti. Iba v prípade, že okrem valchára nie je v rodine ďalší mužský člen, priberajú si valchári na ťažšie práce, ako je vyberanie súkna z koryta, i platených pomocníkov (*šikňikov*). Platia im podľa odpracovaných hodín podobne ako za ostatné práce, ako sadenie alebo vyberanie zemiakov, kosenie a pod. Pomocník okrem peňazí dostáva od valchára aj stravu. Pri valchovaní bývajú obyčajne vždy tí istí pomocníci, hoci pri tejto práci nie je potrebná nijaká osobitná špecializácia. Najnáročnejšia je konštrukcia zariadenia a jeho údržba, ktorú vykonávajú vždy majitelia valchy. Na Horehroní sú to väčšinou ľudia, ktorí prv kým postavili toto zariadenie, pracovali sami ako robotníci vo fabrikách alebo na pílach, kde získali potrebné skúsenosti. I po postavení valchy ťažisko ich obživy je v najrôznejších robotníckych zamestnaniach, pretože väčšinou nemajú ani gazdovstvo. Badať to napr. aj na oblečení valchára a jeho rodiny, ktoré i v minulosti malo prevažne mestský charakter.

Doterajšie výskumy ukázali, že obyvatelia Horehronia poznajú viacero spôsobov hľadania tkanín a odevných súčiastok. Popri už dlhší čas zaužívanom hladení bolo najjednoduchším a najbežnejším spôsobom vaľkanie bielizne zúbkovaným piestom (*vrublavi alebo rublavi pjest, rolo*), známym takmer vo všetkých oblastiach Slovenska. Dnes je na Horehroní týchto piestov pomerne málo, i keď dosiaľ badať rozdiely vo vzhľade piestov podľa jednotlivých dedín. Napr. piesty v Bacúchu majú hustejšie zárezy, v Braväcove zas redšie. Týmito piestami sa mangľovali výlučne drobnejšie kusy bielizne, pretože na veľké kusy plátna nestačili. Používajú sa v niektorých domácnostiach dodnes.⁴¹ Ďalším a účinnejším zariadením na mangľovanie sú ťažké ručné stolové mangle, kde valce s navinutým plátnom a odevnými súčiastkami mangľovala drevená debna (*láda*) naplnená kameňmi. Na takýchto mangľoch sa mangľujú už aj nespracované kusy plátna. Najväčší počet týchto mangľov sme doteraz našli v Závadke a dodnes sa na nich pracuje. Z hľadiska našej témy nás však predovšetkým zaujímajú veľké mangľovacie zariadenia, ktoré na rozdiel od predchádzajúcich slúžia pomerne veľmi širokému okruhu obyvateľov. Priamo na Horehroní sú tri takéto mangle dodnes v činnosti a okrem toho navštevovali a navštevujú tunajší obyvatelia aj mangle vo farbiarskych dielňach okolia, predovšetkým v Brezne,

⁴¹ Pozri i v práci V. Nosáľovej, *Eudový odev v Heľpe a Pohorelej*, Bratislava 1956, 130.

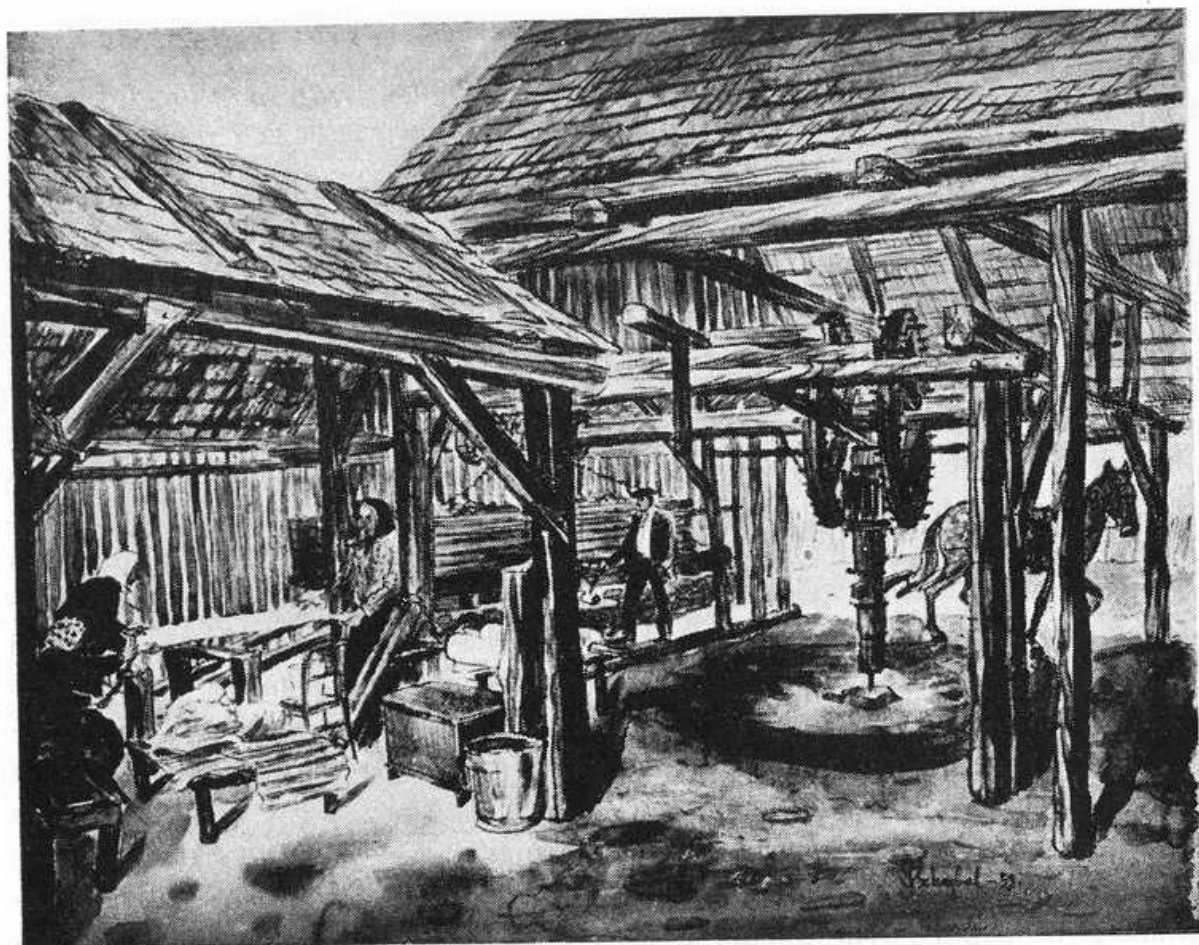

v Slovenskej Lupči a v Hranovnici. Podľa doterajších výskumov možno predpokladať, že vznik samostatných veľkých mangľov priamo v horehronských dedinách podmienila intenzívna výroba plátna, ako aj starostlivosť o jeho vzhľad a konečnú úpravu. Pri ich zostrojovaní si stavitelia nepochybne brali za vzor aj mangle farbiarske. Pretože vybudovaním veľkých mangľov priamo v horehronských dedinách sa tunajším obyvateľom tieto zariadenia značne priblížili, naučili sa odnášať do mangľa nielen kusy nového plátna, ale aj vyprané obrusy, plachty, uteráky, prikrývky, ba i ušité odevné súčiastky, najmä košele a oplecká.

Mangľovanie v horehronských mangľoch sa robí viac-menej svojpomocou, takže pri tejto práci pomáhajú okrem majiteľa zariadenia a jeho rodiny aj iní obyvatelia dediny, veľmi často priamo majiteľky mangľovaného plátna. Rozdiel medzi plátnom mangľovaným v dedinách a mangľovaným u farbiarov nie je väčšinou badateľný, i keď niektoré gazdiné viac oceňujú prácu remeselníkov. Je len prirodzené, že skúsenosti farbiarov, takmer nepretržitá prax a stály styk s rôznym textilným materiálom, museli sa prejavovať aj na výsledkoch práce. Lepšiu kvalitu mangľovania podmieňuje aj sama konštrukcia a funkcia zariadenia. Tak napr. plátno zv. *vodovo* s menivým leskom vedeli vyhladiť iba farbiari, najmä hranovnický farbiar Montško.

Z farbiarskych mangľov horehronské ženy najviac navštevujú mangle v Brezne a v Hranovnici. Brezniansky mangel v bývalej Veľkej, dnes Nálepkovej ulici č. 28 patrí rodine bývalého farbiara Vojtecha Roštára. Dodnes jeho umiestenie označuje kúsok modrotlače pripevnenej nad bránou domu, tak ako to bývalo v časoch činnosti farbiarskej dielne. V. Roštár pochádza tiež z farbiarskej rodiny, ktorá popri remese sa zaoberala aj poľnohospodárstvom, podobne ako mnoho iných breznianskych remeselníkov. Farbiarstvom sa prestala rodina zaoberať po prvej svetovej vojne, ešte za života Roštárovho otca. Dnes z bývalého, troma generáciami udržiavaného remesla ostalo už iba mangľovanie, ktoré V. Roštár vykonával pôvodne ako súkromník, neskôr už v rámci pridruženej výroby JRD. Mangľuje ručne tkané plátno pre obyvateľov okolia, tak ako to v minulosti robil jeho otec i starý otec. Mangľovanie bolo pre farbiarov vždy iba bočným zárobkom. V. Roštár pozná aj ostatné mangle na Horehroní, ale svoju prácu si cení najviac. Jeho mangel je vraj dostatočne ťažký, odborne udržiavaný a pri práci riadený, takže plátno v ňom dostane žiadúci lesk a hladkosť. Potvrdzujú to i samé tkáčky, hoci zo vzdialenejších dedín Horehronia chodia do breznianskeho mangľa iba vtedy, keď si súčasne vybavujú v meste aj inú prácu. Okrem toho, najmä v zime, využívajú i elektrický mangel v Brezne, pretože vonku umiestené mangle v tomto ročnom období nepracujú. Navlhčené plátno by v nich totiž primrzalo na dosku a mohlo by sa potrať. V zime si dávajú mangľovať najmä pred svadbami, pretože plátno, ktoré sa dáva do výbavy, musí byť čo najkrajšie.

Dodnes je v činnosti aj ako farbiareň dielňa E. Montšku v Hranovnici. V prostredí, v ktorom sa ešte i v posledných rokoch používa modrotlač na výrobu najrôznejších odevných a bytových súčiastok, udržala sa táto dielňa až do súčasnosti. Dnes už pracuje nielen pre svoje pôvodné prostredie — dediny Spiša,

Obr. 22. Práca v mangli na konský pohon. Muž usmerňuje chod mangľa a ženy navijajú plátno. Pohorelá 1959

Liptova a Gemera — ale aj pre potreby obyvateľov miest. E. Montško ovláda najrôznejšie spôsoby indigového farbenia a v jeho dielni si radi dávajú mangľovať aj obyvatelia z okolia. Najmä švermovské gazdiné chvália hranovnícky mangel pre lesk, ktorý v ňom plátno získa — „*tam bars krasne mangľuje, bars sa ruče svjeťi jak slnko!*“

Priamo na Horehroní pracuje mangel na Šumiaci a v Pohorelej a donedávna bol činný aj mangel v Heľpe. Heľpiansky mangel, ktorý prestal pracovať len v posledných rokoch, je najviac príbuzný ostatným horehronským stavbám na vodný pohon. Ide o samostatnú budovu, uzatvárajúcu hospodársky dvor a napojenú na ostatné budovy gazdovstva. Celý komplex budov je postavený z dreva zrubovou technikou. Škáry medzi jednotlivými drevami nie sú vyplnené, takže cez ne vniká do priestoru svetlo. Budova je postavená kolmo na tok potoka, ktorý poháňal vodné koleso mangľa. Stavba sa v posledných rokoch veľmi zničila, pracovalo sa v nej síce, no oprave sa už nikto nevenoval. Pri mangľovaní na jar r. 1959 sa pokazil náhon, takže sa prestalo pracovať úplne. Majiteľ mangľa má svoje stále zamestnanie a o obnovu zariadenia nemá záujem, hoci v obci sa dodnes pomerne veľa tká. Celá budova s vonkajším i vnútorným zariadením by si pre svoje technické i výtvarné hodnoty zaslúžila ochranu, prípadne i prenesenie do niektorého z múzeí.

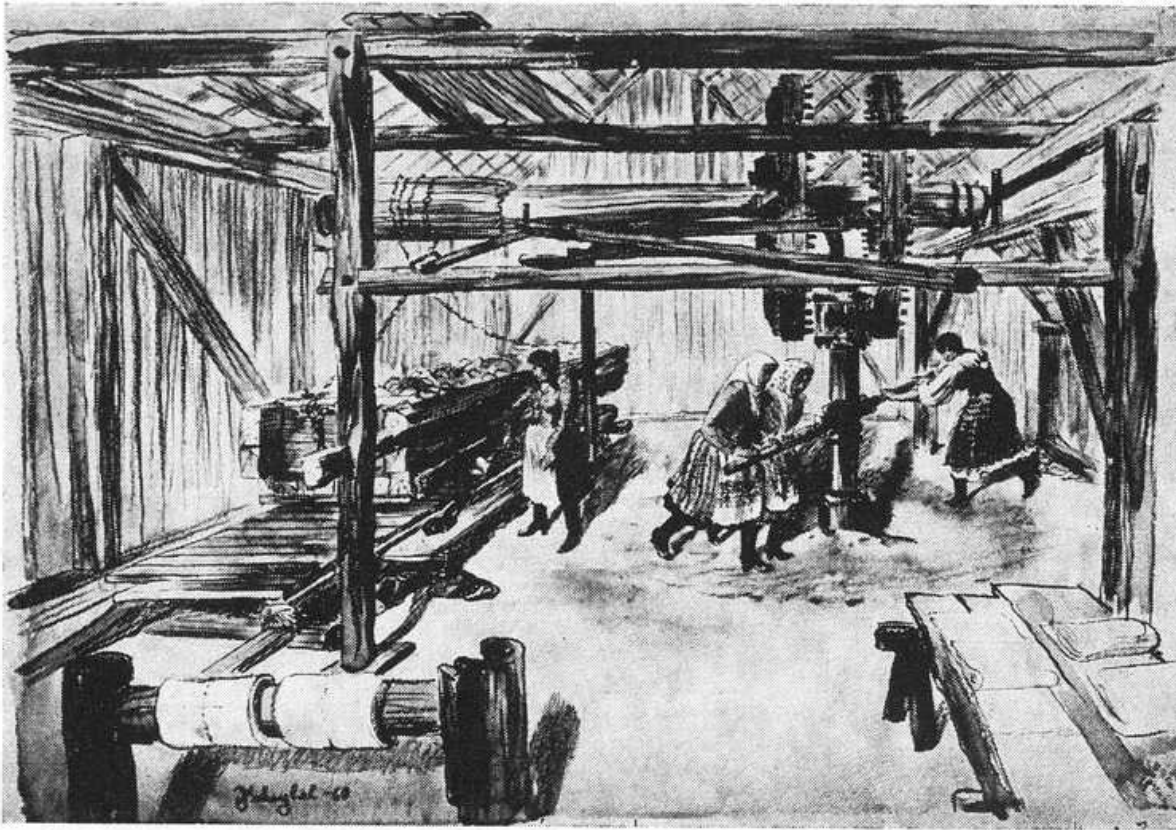
Heľpiansky mangel vznikol na mieste, kde pôvodne stála výrobňa triesla (*dubareň*). Pravdepodobne išlo iba o zariadenie na drvenie stromovej kôry, z ktorej sa potom vyluhovalo trieslo. Údaje o výrobní triesla sa v rodine dnešného majiteľa mangľa iba tradujú, podobne ako údaje, že súčasťou tohto pôvodného zariadenia bol aj mangel, ktorý takisto ako drvič kôry využíval vodnú energiu. Z pôvodnej výroby ostal vraj iba jarok, ktorý odvádzal vodu z potoka k vodnému kolesu.

Konkrétnejšie zprávy o stavbe sa viažu na r. 1883, keď Pavel Siman, starý otec dnešného majiteľa mangľa Jozefa Skladaného (*do Kalmanou*), odkúpil lúky a oráčiny a na ich mieste si postavil dnešný dom a mangel. Pavel Siman bol skúsený tesár, ktorý mal za sebou už viacero technických stavieb, najmä stavieb viazaných s dopravou a plavbou dreva. Pracoval v Liptove i na Hrone a podľa pamäti informátora staval aj splavovacie zariadenie pri Bacúchu. Okrem týchto stavieb staval P. Siman po okolí aj vodné kolesá pre mlyny. Bol to pravdepodobne zámožný a vážený občan a určitý čas bol v Heľpe aj richtárom. Pôvodne postavil mangel na konský záprah, no veľmi skoro opravil prítok vody, ktorý ostal na pozemku z pôvodnej výroby triesla. Keď zostrojil aj nové vodné koleso, mohol r. 1886 začať mangľovať na vodný pohon. Keď Pavel Siman starší zomrel, prebral po ňom hospodárstvo i mangel jeho syn, tiež Pavel Siman. Ako bezdetný vychovával jedno z piatich detí svojej sestry — Jozefa Skladaného — a jemu aj odovzdal svoj majetok. Terajší majiteľ gazdovstva sa definitívne presťahoval do domu Pavla Simana koncom r. 1923 ako 16 ročný. Už aj predtým často k ujcovi dochádzal a zvykol pomáhať pri prácach okolo mangľovania.

Od stavby v rokoch 1883—1886 sa vzhľad ani vnútorné zariadenie budovy prakticky nezmenilo. Podľa potreby sa iba vymieňali alebo opravovali niektoré časti mangľa. Najnamáhanejšia a najčastejšie opravovaná časť celého zariadenia bolo drevené ozubené koleso. Menšie opravy vedel každý majiteľ mangľa urobiť sám, no po smrti pôvodného staviteľa povolávali na väčšie opravy odborných tesárov.

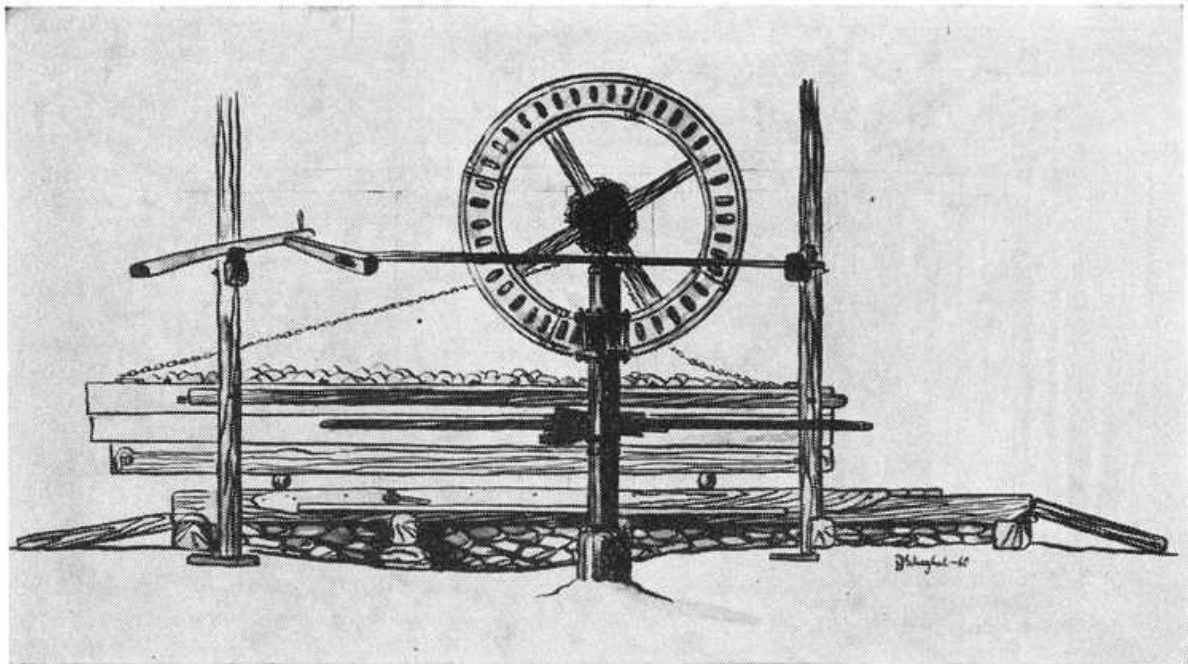
Heľpiansky mangel je na Horehroní jediný, ktorý pracoval na vodný pohon. Ostatné mangle využívali len konské poťahy, ba v posledných rokoch aj len ľudskú silu. Do tunajšieho mangľa chodievali nielen ženy z Horehronia — z Heľpy, Závadky, Polomky, Pohorelej, Bacúcha, Beňuša, Šumiaca a Švermova — ale aj z Filakova, Hornej a Dolnej Slanej, z obcí revúckej a rožňavskej doliny, od Tisovca a Hnúšte. Ďalšie mangle na Horehroní vznikli totiž až neskôr.

Dodnes pracuje na Horehroní aj mangel v Pohorelej. Od počiatku bol postavený a dosiaľ pracuje na konský pohon. Dnes už na ňom pracuje štvrtá generácia mangliarov, pre ktorých je táto práca tiež iba vedľajším zárobkom popri poľnohospodárstve a práci v lese. Mangel je postavený vo dvore a je spojený s ostatnými hospodárskymi budovami. Je umiestnený na priestranstve otvorenom z dvoch strán, pod šindľovou strechou. Na jednej strane je k priestranstvu pripojená miestnosť, v ktorej má majiteľ mangľa zariadenú dielňu na opravy poľnohospodárskych nástrojov, mangľa a na rôzne práce s drevom. Staviteľom mangľa bol Karol Baran, pradedo dnešného majiteľa Jána Vojtku s prezývkou

Obr. 23. Práca v mangli na ľudský pohon. Šumiac 1960

Baran. Pri mangli, podobne ako pri ostatných ľudových drevených mechanizmoch, je veľmi dôležitá predovšetkým údržba. Preto ich stavbe a práci s nimi sa vždy venujú neobyčajne schopní členovia dedinského kolektívu, ktorí majú mimoriadne technické nadanie a zručnosť pri spracovaní dreva. Zariadenie vyžaduje neprestajnú údržbu a výmenu opotrebovaných častí, a tak ako sa zariadenie používa, neprestajne sa novými časťami predlžuje jeho životnosť. I súčasný majiteľ pohorelského mangľa patrí, možno povedať, k takejto vidieckej avantgarde. V snahe neprestajne zlepšovať svoju prácu, svoje životné prostredie, sa J. Vojtko ďalej vzdeláva a usiluje sa vzdelanie použiť i vo svojom praktickom živote. I pri mangli uvažoval J. Vojtko o jeho prestavbe na elektrický pohon, no od tejto veľkej investície ho odradil rapidný pokles tkáčstva v samej Pohorelej i na celom Horehroní. Mangel i napriek tomu však udržiava v bezchybnom stave. V posledných rokoch bolo potrebné vymeniť páku, ktorou sa mení smer pohybu valcovacej truhly (*veksel*) a každý rok vymieňa zuby na prevodnom kolese. Vojtko si sám robí i valce, na ktoré sa navíja plátno na mangľovanie. Napriek tomu, že sú z bukového dreva, veľkou ťarchou valcovacej truhly a údermi kladiva, ktoré beh valcov usmerňuje, sa valce veľmi rýchle ničia. Pohorelský mangel je preto dnes spomedzi všetkých, ktoré sa dodnes na Horehroní zachovali, najudržiavanejší a aj najviac navštevovaný. Dodnes pracuje aj mangel v Šumiaci, č. d. 393, 394. Podobne ako pohorelský mangel i tento bol postavený na konský poťah. Jeho dnešnými majiteľmi sú bývalý kováč Jozef Ďurčo a M. Frišoncová, obaja zo Šumiac. Mangel postavil otec a starý otec dnešných

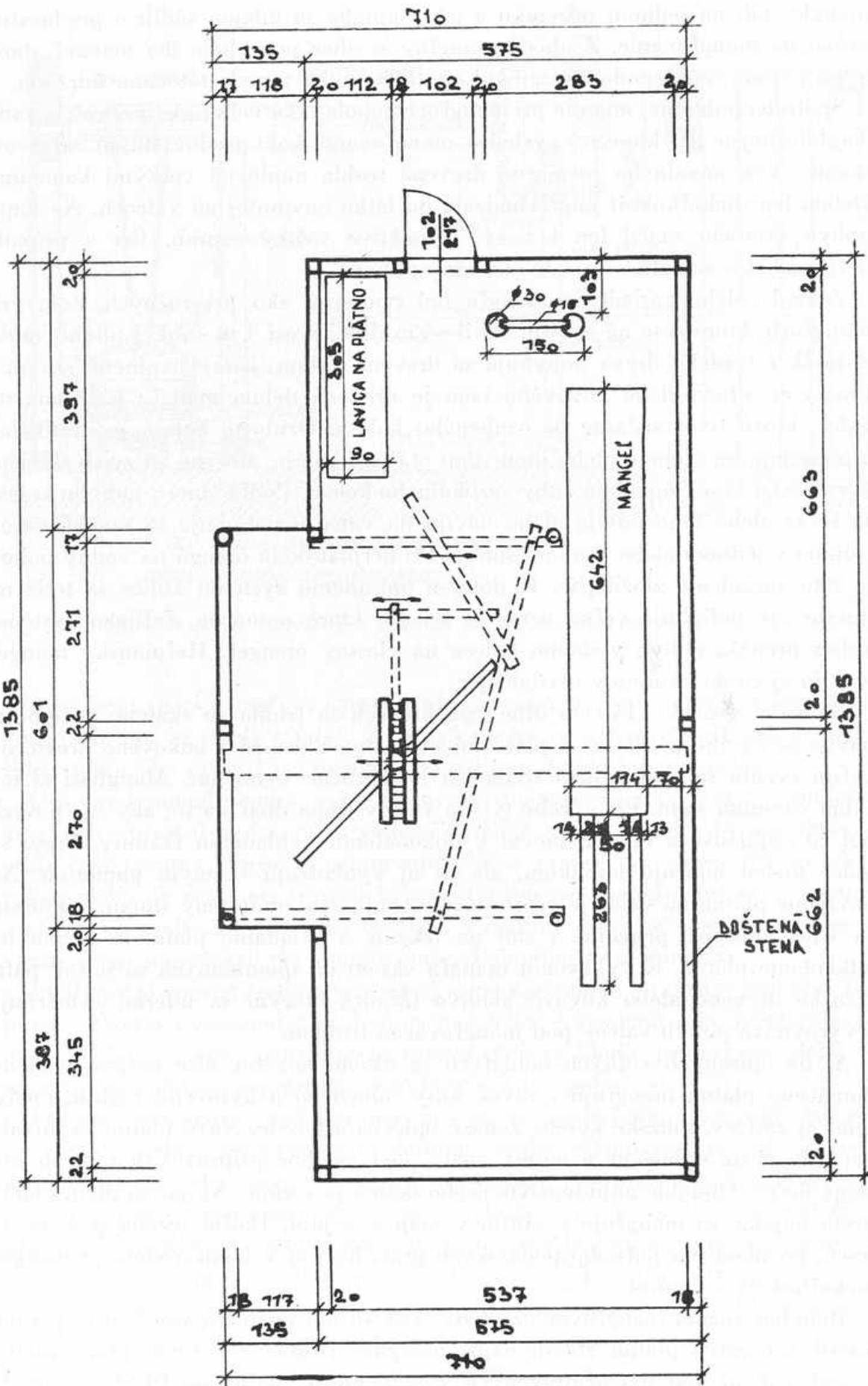

Obr. 24. Mangel v Šumiaci

jeho majiteľov približne v osemdesiatych rokoch minulého storočia. Prvý majiteľ a staviteľ mangľa prišiel z Jelšavy, kde už takýto mangel stál a slúžil mu za vzor. Išlo i v tomto prípade o človeka zbehlého v rôznych technických úkonoch. Rodina Ďurčových pochádza z Heľpy, kde otec staviteľa mangľa bol kováčom, a Ďurčo v kováčstve pokračoval rovnako ako jeho syn a vnuk. Dnes už pracuje mangel pomerne zriedka a všetku prácu pri ňom vykonávajú len ženy z oboch rodín. Pretože majitelia mangľa už dnes nemajú záprah, pohonným kolesom otáčajú ženy, ktoré majú v mangli bielizeň, alebo aj privolané pomocníčky. Konský záprah používali majitelia mangľa len do r. 1927. Prechod na používanie ľudskej sily si vyžiadala určité zmeny na zariadení. K pôvodnému jednému oju, do ktorého sa zapriahali kone, bolo potrebné pridať ešte jedno ďalšie. Tak bolo možné, aby valcom pohybovali 4 osoby, pretože dve by ním neboli mohli pohnúť. Budova, v ktorej je mangel umiestený, má charakter humna a čiastočne sa aj ako humno používa. Je postavená na konci záhrady, je z dreva, pokrytá šindľom.

Mangel pracuje ešte i v súčasnosti, no majitelia sa už oprave zariadenia nevenujú, takže sa postupne ničí. V Šumiaci odôvodňujú nezájem o lepšiu údržbu mangľa poklesom domáceho tkáčstva a stálym obmedzovaním práce na mangli. Do šumiackeho mangľa chodili a čiastočne ešte aj dnes chodia ženy z pomerne veľmi širokého okolia. Okrem Šumiačanov a Švermovčanov chodili sem aj obyvatelia Muráňa, Muránskej Dlhej Lúky, Muránskej Lehoty, Huty a Zdychavy, Revúckej Lehoty a Hámra.

Obyvatelia Polomky i ostatných dedín Horehronia sa dodnes pamätajú aj na polomský mangel. Bol údajne tiež na konský pohon a zanikol v rokoch pred druhou svetovou vojnou. Heľpiansky mangliar dokonca uvádza, že v Polomke boli dva mangle a ich zánik vysvetľuje nezhodami medzi majiteľmi. Obidva

Obr. 25. Pôdorys mangľa v Šumiaci, 1960

mangle stáli na jednom pozemku a ich majitelia sa údajne súdili o prednostné právo na mangľovanie. Z oboch mangľov si obec ponechala iba mangel starší a ten potom pravdepodobne zanikol opotrebovaním a nedostatočnou údržbou.

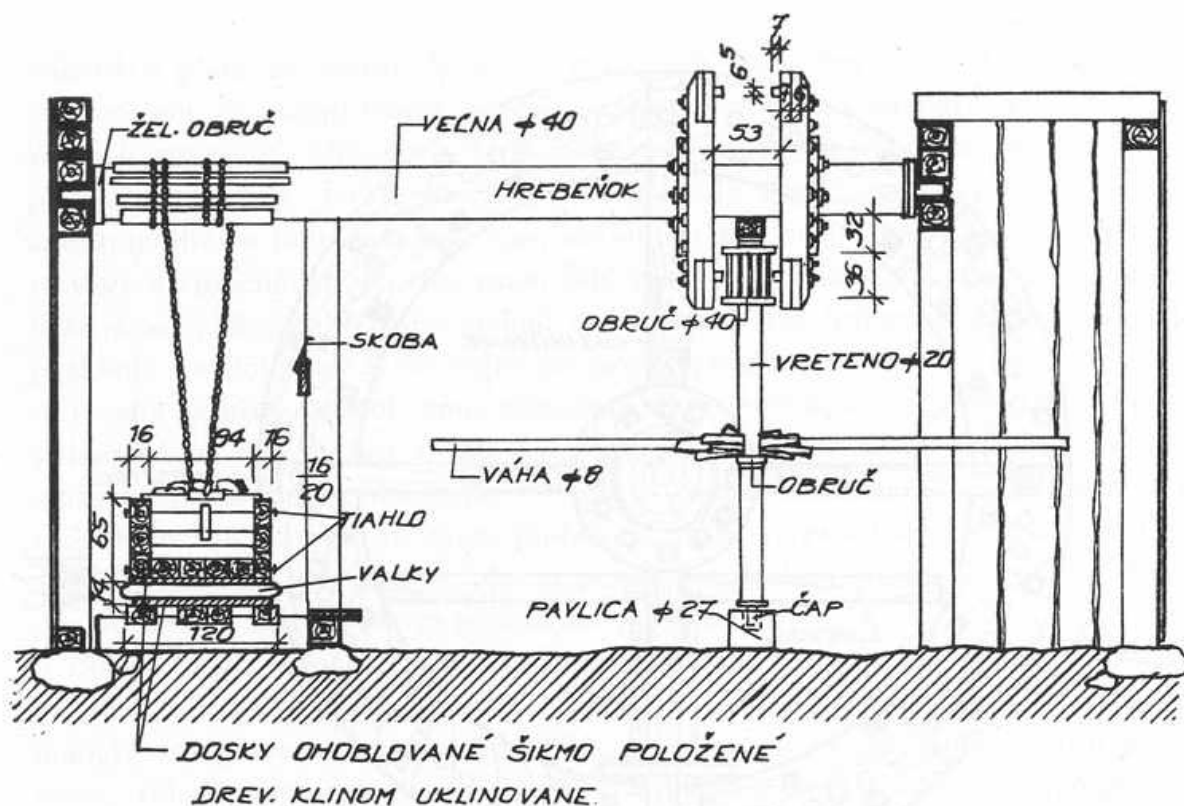
Spotreba pohonnej energie pri mangľoch nebola taká veľká ako pri valchovaní. Najdôležitejšie pre konečný výsledok mangľovania bolo predovšetkým zaťaženie tkanín. Vykonyvala ho rozmerná drevená truhla naplnená veľkými kameňmi. Debna len niekoľkokrát poprechádzala po látke navinutej na valcoch. Na tento pohyb skutočne stačil len konský, respektíve volský záprah. Iba v prípade helpianskeho mangľa sa používal vodný pohon.

Základ celého zariadenia mangľa bol podobný ako pri ručných stolových mangľoch, ktoré sme už opísali. Po 3—4 m dlhej a asi 1 m širokej platni (*tabli*) z dosák z tvrdého dreva pohybuje sa drevená debna (*láda*) naplnená skalami. Pomocou reťaze alebo kovového lana je drevená debna mangľa napojená na valec, ktorý tvorí súčasne os ozubeného kolesa. Ozubené koleso je vertikálne a pohybuje ho vodnou alebo inou silou otáčané koleso, zložené zo zvislých článkov, medzi ktoré zapadajú zuby vertikálneho kolesa. Podľa smeru pohybu kolesa sa reťaz alebo lano odvíja alebo navíja na valec a pohybuje sa mangľovacou truhlou v jednom alebo druhom smere. Pri helpianskom mangli na vodný pohon je toto zariadenie zložitejšie. K doteraz opísanému systému kolies sa totiž na mieste oja pohybuje veľké ozubené koleso, ktoré pomocou ďalšieho systému kolies prenáša pohyb vodného kolesa na vlastný mangel. Helpiansky mangel je teda aj čo do rozmerov rozsiahlejší.

Na valce (*valok*) (140 cm dlhé), po ktorých sa truhla so skalami pohybuje, navíja sa navlhčené plátno a plátenné súčiastky. Valce sú z bukového dreva, no veľmi rýchlo sa popukajú a treba ich každoročne vymieňať. Mangliari si ich robia väčšinou sami. Pri výrobe týchto valcov treba dbať na to, aby ich povrch bol čo najhladší, a tak prispieval k dokonalému vyhladeniu tkaniny. Preto sa valce nielen hoblujú hoblíkom, ale sa aj vyhladzujú skleným papierom. Na navíjanie plátna na valce je v priestore mangľa ešte umiestený stojan, v ktorom sa valce otáčajú, prípadne i stôl na frkanie a skladanie plátna a debna na odkladanie plátna. K vybaveniu mangľa okrem už spomínaných súčiastok patrí i ťažké drevené alebo kovové kladivo (*kijan*), ktorým sa údermi usmerňuje a vyrovnáva pohyb valcov pod mangľovacou truhlou.

Aj na opísaných veľkých mangľoch sa okrem nového, ešte nespracovaného domáceho plátna mangľujú i rovné kusy odevného a bytového textilu, medzi nimi aj zástery, mužské košele, ženské oplecká a košele. Nové plátno sa dávalo mangľovať už vybielené a najmä vtedy, keď gazdiné pripravovali výbavu pre svoje dcéry. Obdobie najintenzívnejšieho tkania je v zime. Na jar sa plátno bieli, preto najviac sa mangľuje v apríli, v máji a v júni. Ďalšia sezóna je zasa na jeseň, po ukončení poľnohospodárskych prác, hoci aj v inom období je mangel niekoľkokrát v činnosti.

Mangliar začína mangľovať až vtedy, keď sa mu nazbiera viac kusov plátna. Väčšie množstvo plátna zbiera napr. mangliar Roštár z Brezna, ktorý začína mangľovať, až keď má pripravených 40—50 kusov plátna po 10—15 metroch.

Obr. 26. Technický náčrt pohybového systému mangľa. Sumiac 1960

Vidiecki mangliari mangľujú naraz aj menšie množstvá a v teplejších mesiacoch mangľujú hoci aj každý týždeň. S mangľovaním sa prestáva, keď začnú mrazy. Vlhké plátno by sa totiž pri mangľovaní lepilo a mohlo by sa potrhať.

Deň pred mangľovaním treba plátno na mangľovanie pripraviť. Jednotlivé kusy sa rozprestrú, popŕkajú sa vodou, zvinú sa a zaťažia, aby rovnomerne navlhla celá tkanina. Niektorí pripravujú plátno priamo na valce. Plátno frkajú rukou alebo aj zväzkom žitných klasov. Postup pri mangľovaní sa v jednotlivostiach líši podľa toho-ktorého mangľa. V ďalšom opise sa opierame o pozorovania, ktoré sme získali pri mangľovaní v Pohorelej a na Šumiaci.

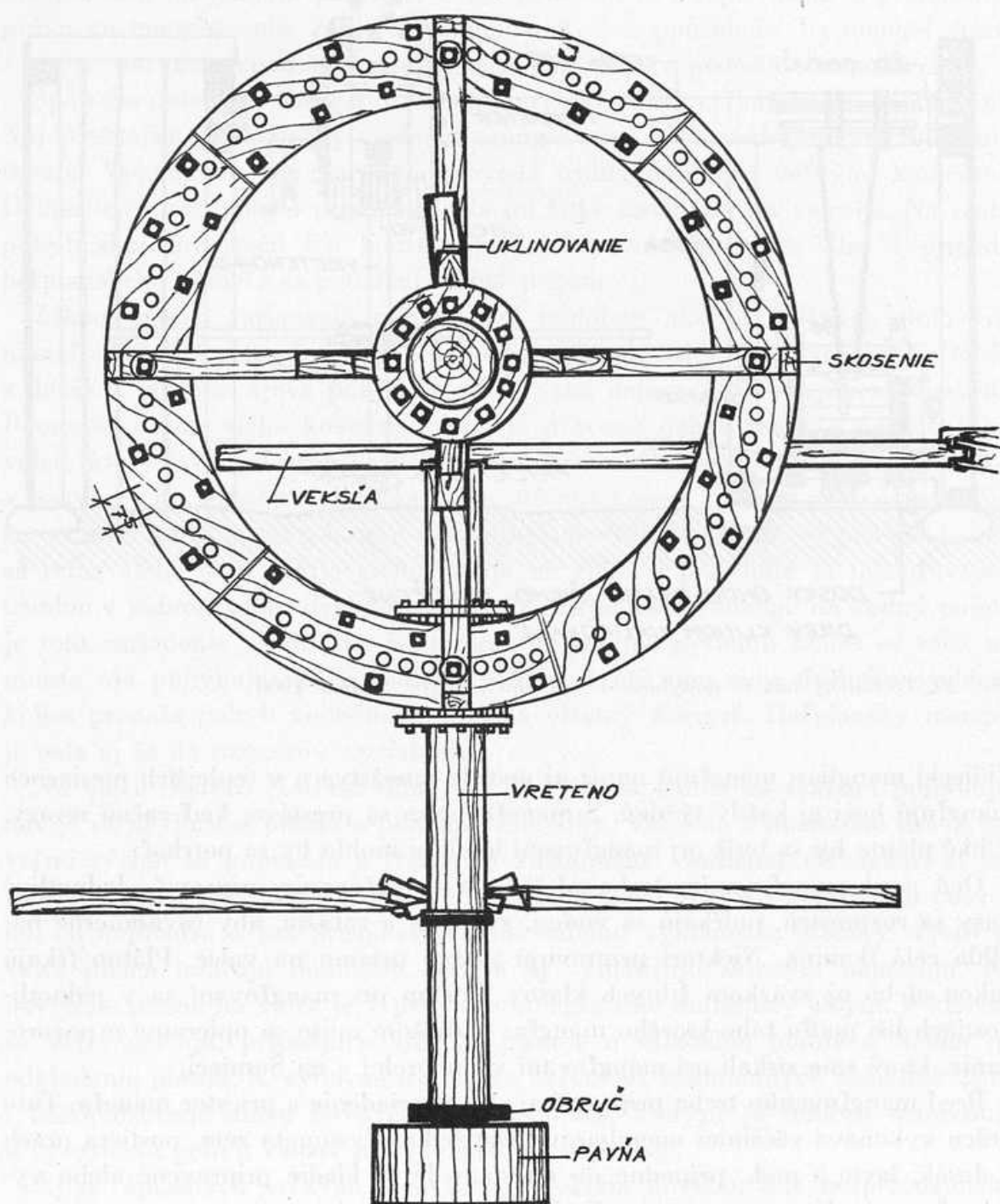
Pred mangľovaním treba pripraviť aj samo zariadenie a priestor mangľa. Túto prácu vykonáva väčšinou mangliarova manželka. Vyzametá zem, postiera prach z dosák, lavíc a pod., prípadne na miesta, kde sa kladie pripravené alebo vymangľované plátno, poprestiera čisté handričkové pokrovec.

Pri príprave plátna, podobne ako pri samom mangľovaní, pracujú obyčajne tri ženy — jedna otáča valec s plátnom, druhá plátno napína a frka vodou a tretia ho na valec navíja a dozerá, aby nikde nevznikli záhyby. Pracujú tu obyčajne ženy z mangliarovej rodiny. Niekedy pri tejto práci vypomáhajú aj ženy, ktoré si takto odrábajú cenu za mangľovanie svojich vecí. Za celodennú výpomoc pri mangli sa r. 1960 platilo v Pohorelej 40.— Kės a strava.

Hotové valce s navinutým plátnom sa kladú na stojan (*soški*). Vkladanie valcov pod mangľovaciu debnu a jej pohyb riadi väčšinou muž a ďalší poháňa záprah. Ako pohoničov priberajú často chlapcov z rodiny.

Plátno sa na valce navíja v celej šírke, menšie, šité súčiastky sa vystierajú

POLJAK, ZÁTOPEK

Obr. 27. Rez dreveným ozubeným kolesom mangľa. Sumiac 1960

(*viprášťajú*) medzi rovné kusy plátna. Pred navíjaním sa aj valce potierajú vodou. Naraz sa na jeden valec navinú tri *konce* plátna (v Pohorelej meria jeden približne 15 rífov). Prvý raz navinuté plátno na valci sa previaže šnúrkou. Najprv sa mangľujú kusy nespracovaného plátna a rovné kusy, ako obrusy, uteráky, zástery, pretože tie sa navíjajú na valce tri razy a tri razy idú do mangľa. Ušité kusy, ako oplecká a košele, dávajú sa mangľovať iba dvakrát. Preto sa vkladajú na valce až po druhý a tretí raz. Prvý raz prejde truhla s kameňmi po

valcoch s plátnom trikrát. Naraz sa mangľujú vždy dva valce. Aby sa docielilo rovnomerné vymangľovanie plátna, treba po každom mangľovaní plátno na valcoch previnúť, aby časť, ktorá bola pôvodne vnútri valca, dostala sa na povrch, a naopak. Valce, ktoré idú do mangľa druhý raz, nepreväzujú sa už šnúrkou. Podľa toho mangliar vie, koľkokrát má prejsť po valcoch. Druhýkrát sa totiž už prechádza iba dva razy. Šitá bielizeň sa vkladá obyčajne iba do jedného kusa plátna, aby valce neboli príliš hrubé. Pri treťom prevíjaní sa plátno poskladá na polovicu a na valce sa navíja vo dvoch radoch.

Trocha odlišný spôsob sme zaznamenali v Šumiaci. Tu pracujú pri mangli výlučne ženy a mangľuje sa iba dva razy. Pri každom mangľovaní sa prejde po valcoch trikrát hore-dolu, tým, že ženy otáčajú kolesom raz v jednom a raz v druhom smere. I pri navíjaní plátna na valce sa postupuje inak ako v Pohorelej. Pri prvom navíjaní sa plátno preloží na tretiny a navíja sa na valce vo dvoch radoch. Druhý raz sa preloží na polovicu.

Po ukončení mangľovania sa plátno a ostatné vymangľované kusy ukladajú a premeriavajú. Plátno sa skladá obyčajne na veľkých stoloch, kde majiteľ mangľa má zárezom naznačenú dĺžku jedného rífa. Podľa toho plátno premeriava, skladá veci jedného majiteľa a vyratúva, koľko bude za mangľovanie platiť. V Šumiaci meria mangliarsky ríf primeriavaním od jamky hrdla po prsty ruky, a tak aj plátno poskladá na tzv. *faldički* (jedna faldička má dva rífy).

Kusy plátna, ktoré sa dávajú mangľovať, si gazdiné označujú samé vyšitím znaku na okraj, alebo im mangliari napíšu znak na okraj plátna ceruzkou. Ušité kusy nie je potrebné značkovať, pretože si ich každá gazdiná veľmi dobre pozná.

Od mangľovania plátna sa platí v Šumiaci za jednu faldičku 50 halierov, za košeru alebo oplecko 1 Kčs, pretože ich mangľovanie dá viac roboty. V Pohorelej sú ceny trochu odlišné. Od jedného rífa sa platí 50 halierov, tak isto od košele a len od oplecka sa platí 1 Kčs, pretože ho vraj treba *vypráštať*, t. j. vystierať.

* * *

Technické zariadenia na úpravu domáceho textilu na Horehroní spolu aj so zariadeniami, ktoré preskúmali a publikovali už spomínaní autori z oblasti Oravy a východného Slovenska,⁴² predstavujú iba zlomok dodnes zachovaných zariadení. Vzhľadom na ich dnešný rýchly zánik treba v ich ďalšom výskume pokračovať v čo najkratšom čase. Zatiaľ čo výskum mangľov nepredstavuje taký zložitý komplex otázok a v blízkosti mestečiek ich v posledných rokoch nahradzujú aj pri domácich tkaninách rôzne mangle strojové, skúmanie válech prinesie pravdepodobne i v budúcnosti niektoré zaujímavé problémy. Zaujímavé ako z hľadiska dejín technológie spracovania vlny vôbec, tak aj pre porovnanie jeho vývinu najmä v karpatskej oblasti.

Všetky doteraz preskúmané valchy predstavujú jeden typ tzv. kladivových válech. S typom valchy vírivej, v ktorej sa ubíja tkanina iba prudkým pádom

⁴² Pozri pozn. 7 a 9.

vody a jej neprestajnou výmenou, sme sa na našom území stretli iba pri výrobe gúb v Jelšave.⁴³ Akýmsi pozostatkom či pripomienkou staršieho spôsobu váľania pomocou ručných válch je už spomínané zrážanie vlnených pančúch v oblasti Trenčína.⁴⁴ Popri súpise najrozšírenejších kladivových válch v ďalších oblastiach Slovenska pôjde preto aj o sledovanie ostatných typov, i keď ich výskyt bude pravdepodobne veľmi obmedzený. Výroba pletených pančúch, kde možno predpokladať podobné ručné valchovanie ako v okolí Trenčína, je podľa doterajších výskumov obmedzená len na oblasť západného Slovenska. Výroba gúb zasa sa zachovala pomerne najdlhšie na východnom Slovensku. Konkrétne sme sa s ich výrobou stretli v Michalovciach. V tejto oblasti teda možno predpokladať aj zachovanie vírivého spôsobu valchovania gubárskej tkaniny.⁴⁵

K tomuto dohadu nás vedú i rumunské paralely, ktoré sme mali možnosť sledovať priamym terénnym výskumom. V Rumunsku totiž v horských oblastiach, kde chov oviec a spracovanie ovčích produktov predstavuje základ celého hospodárenia obcí, jestvujú obyčajne oba druhy válch, teda kladivová i vírivá spoločne v jednom a tom istom zariadení. Zatiaľ čo kladivová valcha sa používa na ubíjanie vlnených tkanín na odevy, vírivá valcha sa používa na zrážanie prikrývok a iných vlnených bytových textílií. Tieto textílie sa obyčajne tkajú s dlhším nespradeným vlasom, teda podobne ako naše guby.⁴⁶

Pri ďalšom výskume bude prirodzene potrebné vychádzať z jednotného postupu podľa možnosti súpisovým spôsobom a s použitím jednotnej terminológie, pretože len tak bude možné materiál utriediť a porovnávať. Súpisový spôsob však nemôže byť pri výskume cieľom, ale iba spoľahlivým východiskom pre podrobný výskum všetkých technologických, výrobných i spoločenských otázok, ktoré s konečným spracovaním domácich textílií súvisia.

⁴³ J. Staňková, *Zvláštnosť slovenského soukenictví — výroba gub*. Národopisný věstník československý, roč. XXXI, 1949—1950, 370—380; na s. 376 autorka opisuje i vírivú valchu v Jelšave.

⁴⁴ Pozri pozn. 22.

⁴⁵ Termín vírivá valcha doteraz ešte v našej literatúre nikto nepoužil. Používam ho preto zatiaľ iba ako termín pomocný. Pomôckou mi bol aj rumunský názov pre tieto valchy *viltore*, ktorý v svojom prvotnom význahe značí krútnavu, vír. Pri prudkom dopade sa voda vo valche skutočne víri.

⁴⁶ Takéto vysvetlenie mi podal majiteľ válch v obci Sacele, reg. Cluj r. 1960. Pozri tiež publikáciu C. Irimie, *Pivele și viltorile din margina Sibiului și de pe valea Sebeșului*, Sibiu 1956.

ZUSAMMENFASSUNG

Im Gebiete des oberen Grantals blieb bis zum heutigen Tag das Handweben erhalten. Bei der volkstümlichen Textilerzeugung bildet das Mangeln von Baumwoll-, Leinwand- oder gemischter Stoffe die Endphase des Erzeugungsprozesses. Bei den, für das Tuch bestimmten Wollgeweben, ist das Walken unumgänglich, weil das Gewebe sonst nicht verwendbar ist — es ist schütter, viel zu weich und sein Aussehen erinnert an die Sackleinwand. Nach der Verfilzung durch das Wasserschlagen bekommt das Gewebe die notwendige Dichtigkeit, Festigkeit und die frische Farbe.

Im Gebiete des oberen Grantals, die Stadt Brezno mit einbegriffen, sind bis zum heutigen Tag drei grosse Mangeln und drei Walkmühlen im Betrieb. Ausserdem gibt es noch in manchen weiteren Gemeinden Reste dieser Anlagen, oder es wird von deren Existenz in der Vergangenheit von den Ortsbewohnern erzählt. Gelegentlich besuchten die Bewohner des oberen Grantals auch die Anlagen ausserhalb ihres Gebietes, wie z. B. die Mangeln in Hranovnica und die Walkmühlen in Spišské Bystré und Klenovec.

Die technischen Einrichtungen zur endgültigen Textiladjustierung stellen ein reifes Entwicklungsstadium der Volkserzeugung dar, das die menschliche Kraft durch Ausnutzung der Wasserenergie und der Kräfte von Zugtieren vervielfältigt. Durch Geltendmachung komplexer physikalischer Prinzipien beweisen diese Bauten zugleich eine hohe Stufe des menschlichen Denkens ihrer Bauherren.

Der Artikel macht auf die einheimische Literatur mit Angaben über die geprüften Anlagen aufmerksam. Bisher gibt es jedoch verhältnismässig wenige diesbezügliche Angaben und der Grossteil derselben hat keine ethnographische Einstellung. Es wird hier gleichzeitig auch die Literatur benachbarter Staaten mit verwandtem ethnographischen Material angeführt. Dabei handelt es sich namentlich um die polnische Literatur, die ähnlich wie die im Artikel zitierte ungarische Literatur, bei den Angaben über die Tucherzeugung auch auf die primitiveren Filzungsarten — die in der Slowakei nicht erhalten geblieben sind — aufmerksam macht. Sämtliche bisher bekannte Walkmühlen stellen ein Hammertyp dar. An die manuelle Filzung mit Hilfe eines gekerbten Brettes — das man noch heute in manchen polnischen Dörfern sehen kann — erinnert in der Slowakei nur die Filzung gestrickter Strümpfe in der Umgebung von Trenčín. Das Walken durch Wasserstrom in Wirbelbottichen — das noch heute in Rumänien sehr geläufig ist — ist in der Slowakei durch seine Konstruktion und Funktion identisch mit dem Walken der Gewebe mittels langem nichtgesponnenen Haar, sog. „Guba“.

Auch wenn sich die Verfasserin des Artikels gleichzeitig mit den Einrichtungen zum Mangeln und zum Walken befasst, äussert sie die Ansicht, dass das Walken dem Mangeln gegenüber eine viel ältere Tätigkeit darstellt. Nach den bisherigen Forschungen kann man schliessen, dass sich das Mangeln der häuslichen Leinwand in grossen Mangeln erst beim Durchdringen farbiger Handwerkerstoffe in die Volkskleidung verbreitete. Die Mangeln waren nämlich ein unentbehrlicher Bestandteil einer Färberei und das Mangeln bildete die Endphase der Gesamterzeugung des Blaudrucks. Dieses vorteilhafte Mangeln haben dann die Dorfbewohner auch bei der zu Hause erzeugten Leinwand, ja sogar auch bei fertigen Kleidungsbestandteilen angewendet.

Nach einer kurzen Charakteristik der Schafzucht im oberen Grantal und der Ortsbearbeitung der Wolle werden in dem Artikel die einzelnen Walkmühlen im oberen Grantal beschrieben und zwar namentlich in bezug auf deren Entstehung, Entwicklung, Besitzer und Wirkungskreis. Es werden auch Walkmühlen beschrieben, die nach den Informationen aus der einen oder anderen Gemeinde, bzw. der Umgebung nicht mehr existieren. In allen Fällen handelt es sich um Hammerwalkmühlen, die wenigstens im Anfang ihrer Tätigkeit einen Bestandteil der Wassermühlen oder event. auch anderer Anlagen, die die Wasserenergie ausnutzten, bildeten. Nach dem ersten Weltkrieg kann man bei den Walkmühlen einen allmählichen Uebergang auf andere Betriebsstoffe — Erdöl, Holzgas oder Elektrizität — beobachten. Weil die Aussen- und Inneneinrichtung der Walkmühlen ähnlich bleibt, wird sie im Artikel gemeinsam mit event. Angabe über etwaige Aenderungen je nach den einzelnen Lokalitäten beschrieben. Gleichzeitig wird auch der Arbeitsvorgang dabei erwähnt.

Dem Mangeln in grossen Mangeln ging das Mangeln mit Hilfe eines gekerbten Kolbens und Walze voran. Beide diese Werkzeuge kann man noch heute in manchen Haushalten des oberen Grantals finden. Eine wirksamere Mangleinrichtung sind die Tischmangeln, die mit der Hand in Bewegung gesetzt werden, wobei die Walze mit aufgewickelter Leinwand mittels einer schweren Holzkiste, die mit Felsstücken gefüllt ist, mangelt. Solche Mangeln gibt es am meisten

in der Gemeinde Závadka n. Hr. Auf gleichem Prinzip bestehen auch grosse Mangeln, die einem verhältnismässig breitem Bewohnerkreis dienen. Eine schwere Kiste mit Steinen ist jedoch dabei bis 4 m lang und um sie in Bewegung zu setzen, braucht man dazu Wasserkraft oder Pferdegespann. Bei der Mangelbeschreibung in den einzelnen Gemeinden verhält sich die Verfasserin ähnlich wie bei der Walkmühlenbeschreibung, die sie mit dem Arbeitsvorgang beim Mangeln beendet.

Am Schluss des Artikels macht die Verfasserin auf die Notwendigkeit aufmerksam, die Erforschung volkstümlicher technischer Eindrückungen mit Rücksicht auf deren rapides Erlöschen in der Gegenwart schleunigst fortzusetzen. Bei der Erforschung wäre es angebracht, aus einem einheitlichen Vorgang in Form eines Verzeichnisses unter Benutzung einer einheitlichen Terminologie hervorzugehen, um es zu ermöglichen, das Material einzureihen und zu vergleichen. Diese Verzeichnungsart sollte jedoch nur als Ausgangspunkt für eine genaue Erforschung aller technologischer und gesellschaftlicher Fragen, die mit der endgültigen Adjustierung von volkstümlichen Geweben zusammenhängen, dienen.

СЛОВАЦКАЯ ЭТНОГРАФИЯ
Журнал Словацкой Академии Наук
Год издания XII, 1964, № 2
Издается четыре раза в год
Издательство Словацкой Академии Наук
Редакторы д-р Боžена Филова и Вера Носáľова
Адрес редакции Братислава, Клеменсова 27

SLOWAKISCHE VOLKSKUNDE
Zeitschrift der Slowakischen Akademie der Wissenschaften
Jahrgang XII, 1964, Nr. 2. Erscheint viermal im Jahre
Herausgegeben vom Verlag der Slowakischen Akademie der Wissenschaften
Redakteure Dr. Božena Filová und Viera Nosáľová
Redaktion Bratislava, Klemensova 27

SLOVAK ETHNOGRAPHY
Journal of the Slovak Academy of Sciences
Volume XII, 1964, No 2.
Published quarterly by the Slovak Academy of Sciences
Managing Editors Dr. Božena Filová and Viera Nosáľová
Editor Bratislava, Klemensova 27, Czechoslovakia

L'ETHNOGRAPHIE SLOVAQUE
revue de l'Académie slovaque des sciences
Anné XII, 1964, No 2. Paraît quatre fois par an
Aux Editions de l'Académie slovaque des sciences
Rédacteurs: dr. Božena Filová et Viera Nosáľová
Rédaction Bratislava, Klemensova 27

SLOVENSKÝ NÁRODOPIS
Časopis Slovenskej akadémie vied
Ročník XII, 1964, číslo 2. Vychádza štyri razy do roka
Vydáva Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied
Hlavná redaktorka dr. Božena Filová
Výkonná redaktorka prom. hist. Viera Nosáľová
Redakčná rada: doc. dr. Rudolf Bednárík, dr. Soňa Burlasová, prom. hist. Emília Horváthová, dr. Soňa Kovačevičová, dr. Michal Markuš, doc. dr. Andrej Melicherčík, dr. Ján Mjartan, dr. Ján Podolák
Redaktorka časopisu Klára Vloššáková
Technický redaktor Ondrej Betko
Redakcia: Bratislava, Klemensova 27
Vytlačili Tlačiarne Slovenského národného povstania, n. p., Martin
Jednotlivé číslo Kčs 13,50, celoročné predplatné Kčs 54,—
Výmer PIO 2385/49-III/2 — V-06*41167

Rozširuje Poštová novinová služba, objednávky a predplatné prijíma PNS — ústredná expedícia tlače, administrácia odbornej tlače, Gottwaldovo nám. 48, Bratislava. Možno aj objednať na každej pošte alebo u doručovateľa. Objednávky do zahraničia vybavuje PNS — ústredná expedícia tlače, Bratislava, Gottwaldovo nám. 48/VII.

© by Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1964